

ПОВЛАЧЕЊЕ КРОЗ СРБИЈУ И АЛБАНИЈУ У ДНЕВНИКУ ПЕТРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА

Петар I Карађорђевић повукао се са власти 11/24. VI 1914. У прокламацији коју је том приликом обнародовао, као разлог за то, краљ наводи »болест«. Стога вршење владарских права за све време лечења преноси на престолонаследника Александра. Права суштина тога лежала је, међутим, у дубокој кризи парламентаризма у Србији, коју је још више заоштравао сукоб између војних и цивилних власти.

Нашавши се ван политичких догађаја краљ своје ставове није јавно износио. Клонио се разговра о политици. Управљање земљом препустио је престолонаследнику у влади. Петрове оцене догађаја остале су непознате историографији. Стога, могло се само нагађати о ставовима и погледима краља у тешким данима рата с јесени 1915. године. То је повод настанку малобројне, недовољно аргументоване и често контраверзне литературе о повлачењу краља кроз Србију и преко Албаније до Јадранског приморја. Своје ставове и погледе, критике и оцене људи и догађаја, опажања и преживљавања, Петар I је свакодневно бележио у Дневнику. Ту налазимо рачунс, требовања, приходе, расходе. Дневник доноси и низ незваничних, али компетентних, ставова краља према савезницима (Русији, Француској, Енглеској, Грчкој), Албанији (о самој земљи и људима), Италији (и њеним малверзацијама у Албанији), о војсци и официрима, влади и министрима, цркви и епископату, народу, страдању и трагедији коју је и сам краљ дубоко преживљавао.¹

У лето 1915. године Србија се нашла у изузетно тешкој ситуацији. Нападнута са севера и запада од Аустроугарске и Немачке, и мучки, без објаве рата са истока од Бугарске, српска војска од 420.000 војника распоређена на преко 1.000 километара фронта, после краћег отпора, била је принуђена на повлачење. Тако је почео тсжак и неизванпут одступања који ће се завршити албанском голготом.

¹ Основни извор кога смо се држали је део Дневника Петра I од 2/15. XI 1915. до 18/31. XII 1915. (од Приштине до Солуна). Да би извршили исту ријску проверу Дневника користили смо архивске фондове Архива Војноисторијског института и Архива САНУ у Београду; објављене збирке извора: Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XII—XIII, Београд 1927, у даљем тексту В. Р. С; Ж. Павловић, Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године, Београд, 1968; Д. Јанковић и Б. Храбак, Записници седница Министарског савета Србије 1915 — 1918, Београд, 1976. Користили смо радове мемоарског карактера које су оставили краљеви савременици и људи који су га сретали на томе путу. Служили смо се и радовима историографског карактера насталих у међуратном периоду, који су, иако писани од добрих пера историјске науке, оптерећени емоцијама и нотом националног романтизма. Коришћена је штампа као и литература настала у социјалистичкој Југославији.

Са војском се кретао и краљ Петар I Карађорђевић. Он је своје повлачење почео из Тополе, у којој је провео највећи део 1915. године, ангажујући се на изградњи цркве, задужбине. Напустивши Тополу извесно време је провео у Крагујевцу, а потом у Нишу. Интересантно је напоменути да се у своме одступању, и он приближавао фронту. Очит пример за то је његов неуспешан покушај да из Ниша оде у Књажевац, који је у међувремену већ био заузет од Бугара, о чему сазнаје у путу, а затим у Врање које је задесила иста судбина. Онемогућен да оде у Књажевац или Врање, одлази у Лесковац, а отуда у Рибарску бању, па преко Ђуприје и Јагодине до Багрдана. Из Багрдана се враћа до Ђуприје, а одатле преко Параћина одлази у Крушевац. Ту је видео масе уплашеног народа у бекству и војску у расулу, што је утицало на њега да напусти овај град и да се упути ка Прокупљу. Са повлачењем војске, из Прокупља је морао да крене и краљ Петар I. Он је 31. X/13. XI 1915. године пошао пут Куршумлије, где се није дуго задржавао, јер су јој се фронтови брзо приближавали па није била најсигурније место за боравак краља. На молбу Павла Јуришића, команданта III армије, Петар I је напустио Куршумлију и кренуо ка Приштини.

Јесен 1915. године била је кишовита. Пuteви су били расквашени, а блато, које је местимично досезало и до колена, још више је отежавало и онако тешко путовање. Највећи део пута од Тополе до Приштине Петар I је прешао аутомобилом, мада нису биле ретке деонице које је преваљивао пешице, на воловским колима или коњима. Смештај је до Приштине, у условима када је цела Србија била у повлачењу и расулу, био релативно добар, нарочито када се има у виду да тај пут није био унапред планиран. Краљ је одседао по приватним кућама. На своме путу сретао је масе голих и босих избеглица које су у страху напуштале своје домове и кретале у непознато. Пuteви су били закрчени народом, војском и стоком. Пред његовим очима рушила се она Србија коју је водио једну деценију.

Петар I је настојао да увек буде у близини фронта. Он прати повлачење војске, упознат је са тешкоћама у смештају и исхрани. у више наврата је обилази, бодри кад је тешко, диже јој морал. Он веома прецизно оцењује њену борбену моћ, сагледава умор, беду, недостатак хране, муниције, одеће и обуће, поколебани морал, дезертерство, страх и храброст, несрећу. Краљ информације о фронту прима из прве руке и често остварује контакте са највишим официрима (Ст. Степановић, Гојковић, Штурм, итд.). Вести које Петар I прима, а односе се на политичку страну догађаја, нису тако честе и прецизне. Један од разлога је што су пuteви краља и владе кроз Србију били различити.

У Приштину је краљ стигао 2/15. XI 1915. године и био смештен у кући адвоката Љубомира Нешића. У тој кући, до Балканских ратова, радио је конзулат Србије. Активност краља у Приштини била је изразита. Њега посећују политичари, официри, свештеници, истакнути грађани. У Приштину је 3/16. XI 1915. стигао и

престолонаследник Александар, који је неколико следећих дана провео у истој кући са својим оцем и имао сличне посете.

Краља је 3/16. XI 1915. посетио председник владе Никола Пашић. О томе Петар I пише: »Никола Пашић је јутрос пошао па ће око 12 сати проћи овуда такође за Призрен...« Затим наставља: »По ручку у 12.53 дође и Пашић. Остао једно по сата па се кренуо за Призрен.«² Пашић је заједно са владом и страним дипломатским представницима напустио Косовску Митровицу истога јутра у 8 сати, која након пада Гњилана није више била безбедна, и кренуо у Призрен, Огист Боп даје податке да је краљ Петар I изразио жељу да види Пашића па је стога овај напустио воз у Вучитрну и аутомобилом, који га је чекао, одвезао се до краља.³ О чему су разговарали »по сата« није нигде забележено. Може се са сигурношћу претпоставити да је Петар I од свог председника владе хтео да чује из прве руке, вести о међународној ситуацији и положају Србије.⁴

Ситуација на фронтovima се погоршавала из дана у дан. Стога је требало убрзати пробој кроз Качанички теснац ка Скопљу. Продор ка Скопљу, био је нужан, јер би успех на том правцу омогућио повезивање са савезницима који су се налазили у Солуну, а истовремено би отклонило тешко и неизвесно повлачење кроз снегом завезане, неприступачне и несигурне албанске пределе.⁵

У Приштину је, 5/18. XI дошао војвода Степа Степановић, командант II армије. Посетио је краља у 17.45 и причао му о тешком стању на фронту, о лошим путевима, изразивши уверење да само »ако Бог учини какво чудовиште« биће спаса за Србију. Тих дана, очекивао се долазак Јуришићеве III армије, па да отпочне одлучни напад. Краљ је у Дневнику записао мишљење војводе Степе: »Долази Јуришић па ће још учинити последњи напад, али сумња да ће имати довољно војске и да ће већ изгладнели и смрзнуте моћи од какве користи бити.«⁶

У јеку борби за Скопље, краља је у Приштини посетио прота Милан Ђурић. О том сусрету, Петар I је 5/18. XI 1915. у Дневнику записао: »16,20 прота Милан Ђурић дошао из Митровице, иде за Призрен. Има уверење на успех и вели да сви војници које је видео не губе наду на успех, али су уморни што их нико не може заменити. Слаже се да и ја идем и силом освојимо Скопље.«⁷

Да ли је Петар I о томе разговарао са официрима (примера ради наводимо да су га тога дана посетили пуковник Бранко Јовановић, потпуковник Антић, а у поподневним часовима и војвода Степа Степановића), ми не знамо, али је сигурно да је краљ сматрао

² П. Карађорђевић, *Дневник*, прекуцани рукопис, 142.

³ Огист Бор, *За српском владом од Ниша до Крфа, 20. октобар 1915.* — 19. јануар 1916, Женева, 1918, 34.

⁴ Д. Јанковић и Б. Храбак, *Записници седница Министарског савета Србије 1915—1918*, Београд, 1976, 202—205.

⁵ М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд, 1954, 367—389; П. Томац, *Први светски рат 1914—1918*, Београд, 1973, 299—302; *Војна енциклопедија* 7, Београд, 1974, 217.

⁶ П. Карађорђевић, *Дневник*, 142.

⁷ Исто, 143.

за потребно да својом појавом међу војницима дигне дух и морал и, делећи њихову судбину, стигне до Скопља које је значило спас.

Покушај пробоја изведен је од 4/17. до 8/21 XI 1915. У првим данима постигнути су извесни успеси. Трупe генерала Рибарова (северни делови II бугарске армије) су одбијене, али крајњи циљ, продор ка Скопљу, није остварен. Српска Врховна команда издала је, 8/21. XI, наређење да се изврши повлачење, у први мах, на леву обалу Ситнице, а четири дана касније, 12/25. XI, на Јадранско приморје, кроз Црну Гору и северну Албанију.⁸

Краљ је у Приштини посећивао фронт и о томе имамо запис у Дневнику.⁹ Обилазак фронта од стране Петра I, забележио је и Петар Бојовић: »Оних критичних дана долазио је код мене на положај код Лабљана, Његово Величанство краљ Петар. Али све је било доцкан и узалуд, стање се није могло поправити и поред свег лепог утицаја који је чинило Његово присуство на трупе уопште.«¹⁰

Недеља, 8/21. XI 1915, био је последњи дан који је Петар I провео у Приштини. У преподневним часовима краљ је посетио цркву. Био је празнични дан, па је црква била пуна света, а многи су стајали и пред вратима. У Дневнику је Петар I записао: »У цркви данас на Архангела Михаила место владика Сергије да је дошао, он је бламирао својим одсуством, и ако је прездрав и угојен. Срамота је да је одсуствовао богослужењу један владика, то у Приштини, место владике добар је само бик.«¹¹

Петар је био побожан човек. У сваком месту где је боравио није пропуштао прилику да посети цркву и остави свој прилог. Он је црквене великодостојнике примао и у свом коначишту у Приштини, па се тако срео и са шабачким владиком Сергијем 6/19. XI 1915. Благодоклоно се краљ односио и према нижем свештенству које је помагао новчано увек када му се обраћало. Стога је разумљива његова љутња на неодговорно понашање владике, који би у овим тешким тренуцима требало да буде уз народ, да га бодри, улива поверење и подиже морал.

Приштина је била једно од последњих уточишта масама народа које су се, заједно са војском повлачиле пред Аустријанцима, Немцима и Бугарима плашећи се њиховог терора. Варош је била загушена и пуна света. У њој су се сретали пријатељи који се годинама нису видели, да би се, затим, опет растали и одлазили у непознато. У граду су почињале пљачке које неспособна полиција није могла да спречи. Као последица тога, дућани су се затварали и трговина је сасвим замрла. Петар I је то примећивао и овако објаснио: »Неред у околима у вароши, полиција ништа не ваља и она сама да држи неред.«¹² Хенри Барби је сликовито, једном рече-

⁸ В. Р. С. за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1927, XII, 320—321; П. Томац, Први светски рат 1914—1918, 297; Војна енциклопедија 7, 217—218.

⁹ П. Карађорђевић, Дневник, 144.

¹⁰ П. Бојовић, Одбрана Косовог поља 1915. г. и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе, Београд, 79; Ж. Павловић, Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915, 850.

¹¹ П. Карађорђевић, Дневник, 144.

¹² Исто, 144.

ницом, приказао Приштину како ју је тих дана видео: »Приштина је један чвор где се навала бедних са три стране слегла.«¹³

Вести са фронта, 8/21. XI 1915, нису биле добре. Деморалисани војници су тражили спас у бекству, што је, још више, повећавало општи хаос и слабило бојеву снагу јединица.¹⁴ Приштина је била угрожена па је Петар I, тешка срца, морао да је напусти и да крене ка Призрену.

Петар I је напустио Приштину 9/22. XI 1915. у 7 сати. Пут га је водио преко Штимља и Феризовића (Урошевац). Краљ је ту посетио генерала Гојковића, команданта Тимочке војске, и заједно са њим посетио фронт код села Сојева.¹⁵ После посете фронту пут је настављен. У Призрен су стигли у 15 сати и сместили се у кући трговца Стевана Дрваревића. Истога дана у вечерњим часовима краља је посетио престолонаследник, који је у Призрен стигао неколико дана раније.

Једини спас из Призрена био је прелаз преко снежних албанских планина. Ту су се остављала тешка артиљеријска оружја, спаљивала кола, напуштали аутомобили, бацао намештај, а задржавала само храна и оно најнужније, да би се преживело. Призрен је био последња станица и за многе државне институције. Кроз њега је прошла и влада. Одатле је ка Албанији кренула Врховна команда. Ту су се расходовале архиве и спаљивао материјал који није смео да падне непријатељу у руке, а због обимности није могао да се понесе.

Првог дана боравка у Призрену Петар I је записао: »У авлији велика хрпа изгореле хартије, веле то су стари рачуни који се не могу вући. А у ствари то су рачуни да се не може утврдити злоупотребе и крађе које су дотични учинили. Као и у опанчарској афери. Благословени лопови којима у овој земљи нема закона јер су министри или њихови рођаци умешани — патриоти.«¹⁶

Краљ Петар I је у Призрену, свакодневно, имао много сусрета и саветовања: У Дневнику је 10/23. XI, записао: »Био код наследника, па Живка Топаловића. Дошли ми Пашић, Љуба Давидовић, Воја Маринковић,, Буричић и Момчило Нинчић; око 14 изашао по вароши, срео генерала Атанацковића који баш тада полази са породичном за Ђаковицу.«¹⁷ Истога дана, краљ је записао и ово: »У главној команди имају писмо Љубишића коме је Сазонов рекао: »Шта ви

¹³ Х. Барби, *Албанска голгота — агонија једног народа 1915*, Београд, 1928, 56.

¹⁴ М. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915—1916) према француским изворима*, *Историјски часопис XIV—XV*, 1965, 237.

¹⁵ П. Карађорђевић, *Дневник*, 145; И. Букановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, Београд, 1922, 13; Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском, 1915. године*, 875.

¹⁶ П. Карађорђевић, *Дневник*, 145; о томе још: Х. Барби, *Албанска голгота — агонија једног народа 1915*, 58; М. Петровић, *Узроци пропасти Србије у 1915. г.*, Ниш, 1922; Д. Димитријевић, *Србија јача од смрти*, Крагујевац, 1970; Д. Ђосић, *Време смрти IV*, Београд, 1978.

¹⁷ П. Карађорђевић, *Дневник*, 146.

хоћете у Македонији, ја сам уверен да у Македонији живе само Бугари и ви немате никакво право на њу!».¹⁸

Кратковида политика сила Антанте наметнула је Србији рат на два фронта,¹⁹ у коме она није имала никакве изгледе. Носилац и оличење пробугарске политике у Русији био је Сазонов који је одлучно одбио Пашићев предлог да Србија, војном акцијом предухитри Бугаре.²⁰ Оштар коментар краља, у Дневнику, стога има своје оправдање: »Алал ти вера глупи магарче иностраних дела у братској Русији. Мора да ти је Шваба или Чивац био помагач оцу. А и лице ти казује што си.«²¹

Петар I је сагледао сву беду која је задесила, од савезника изиграну Србију. Вест о повлачењу савезника овако је прокоментаришао: »добили извештај да се Французи враћају (у) Солун, бојећи се да их Грци не нападу. А Руси се још концентришу и нема наде да ће скоро почети напад. Можда на куково лето или Pagues on á Trinite, као што Малборауд каже: — Јадна Србија нашта си полагала! Стара српска пословица »У се и у своје кљусе« на никога више и никада. — Бар да нам нису обећавали сами. Ми (Ј) им тражили нисмо али смо (Ј) лудо поверовали! Али мајко Србијо твој те Бог чува и неће дозволити да тако храбар и велодушан народ пропада кривицом тако звани пријатеља.«²² После овако снажних речи, коментар је сасвим излишан.

Сличан став о помоћи савезника имао је и војвода Живојин Мишић. У књизи »Моје успомене« он наводи разговор са регентом Александром, где каже: »Русија је у хаотичном стању корупције и неспремна; она је врло далеко да би за пет недеља, а камоли за пет дана могла да добаци своју помоћ.«²³

Врховна команда је због тешке ситуације на фронту донела директиву којом се свим армијама наређује коначно одступање ка Јадранском приморју.²⁴

Са одлукама Врховне команде упознат је и краљ. Он је, 12/25. XI, записао: »Сутра 13. полази Врховна команда и мора бити 17. у Скадру.«²⁵

Било је време да се напусти Призрен и да се крене у изгнанство. Престолонаследник Александар пошао је из Призрена 14/27. XI у 20.30. Многе јединице су, по своме распореду, већ закорачиле кроз Албанију. Са њима су ишле и реке избеглица. Краљ је свој полазак у Љум Кулу планирао за 15/28. XII 1915. Краља је, последњег дана његовог боравка у древном Призрену, посетио ге-

¹⁸ Исто, 146.

¹⁹ А. Лајновић, Бугарска и њене претензије на Македонију у првом светском рату, Међународни проблеми 3—4, 1978, 11—47; А. Митровић, Тајни уговор између централних сила и Бугарске од 6. септембра 1915, Међународни проблеми 3—4, 1978, 47—67.

²⁰ Д. Јанковић, Србија и југословенско питање 1914—1915. године, Београд, 1973, 132.

²¹ П. Карађорђевић, Дневник, 146.

²² Исто, 146—147.

²³ Ж. Мишић, Моје успомене, Београд, 1969, 349.

²⁴ В. Р. С., 72—75.

²⁵ П. Карађорђевић, Дневник, 148.

нерал Гојковић који га је позвао да са њима пође ка Дебру и Струги.²⁶ И. Букановић пише да је генерал Гојковић молио краља да се придружи његовој војсци и да му је краљ обећао да ће се срести у Елбасану.²⁷

Краљ Петар I је у Призрену оставио део ствари које није могао да носи кроз Албанију. Он пише: »Оставили сандук 19 (ствари цивилне, сабљу, сат, параслуи, и друге ствари) код Стевана Дрваревића трговца!«²⁸

ПОВЛАЧЕЊЕ КРОЗ АЛБАНИЈУ

Фронт се приближавао Призрену. У 8 сати 15/28. XI 1915. почела је јака пуцњава топова. По речима краља, Бугари су били на 8 км. од града. У Призрену је завладала паника. Војници су се, у масама, кретали по граду и повећавали општи метеж.

Пре него што ће напустити отаџбину, краљ Петар I је отишао у Саборну цркву Св. Ђорђе²⁹ на литургију коју је тога дана служио скопски митрополит Вићентије.³⁰ Краљев одлазак из Призрена пожуривао је и командант трупа Нових области П. Бојовић који је, са правом, страховао да би непоуздана војска сваког момента могла да напусти фронт, гладна сиће у Призрен и почне пљачку, па би на тај начин и излазак краља из града могао да дође у питање.

Краљ је у 10 сати кренуо, аутомобилом, у Љум Кулу. Путем су пролазили поред коморних кола и коња, а то је умногоме отежавало само путовање. Било је доста заустављања, па се, на многим местима, морало излазити из аутомобила и неке делове пута пешке прелазити. Краљ је у Дневнику записао: »Уз пут нашли смо силан, силан број наших аутомобила и теретних, које су морали с пута кренути па у сурвине обалити, и неки су остали у реци а други опустошени и упаљени. И наш аутомобил морали смо скренути с пута и оставити.«³¹ И. Букановић је забележио сличне утиске и наводи да су морали, на два места, у Дрим да бацају остатке сагорелих аутомобила, да би направили пролаз краљевом аутомобилу. Тако се путовало до места на Љуми пред самом Љум Кулом. Одатле се даље, због запуштеног пута, није могло, па су и аутомобили краља и његове пратње напуштени и спаљени. Дан је био

²⁶ Исто, 148.

²⁷ И. Букановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 15.

²⁸ П. Карађорђевић, *Дневник*, 148; И. Букановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 15, наводи да се након рата од тих ствари није ништа сачувало.

²⁹ С. Ђорђевић, *Над амбисом, Кроз Албанију 1915—1916*, Спомен књига, Београд, 1965, 225—226. Аутор пише о посети Петра I цркви Св. Ђорђе у Призрену. У истој књизи налазимо и податак да је крајева круна тајно закопана испод катедре у учионици Богодловско-учитељске школе у Призрену.

³⁰ Д. С. Каписазовић, *Митрополит Вићентије, Скопље, 1938*, 19, није хтео да се са војском повлачи преко Албаније, већ је у Скопљу сачекао Бугаре. Они су га после мучења у ноћи између 4. и 5. децембра спалили.

³¹ П. Карађорђевић, *Дневник*, 149.

веома хладан. Дувао је ветар и краљ је добар део пута препешачио.³²

Краљ је стигао у Љум Кулу у 14.30. Ту је смештен, у једној каменој кући — кули, која је, некада, у време Турака служила као заштитница моста. У њој је боравила стража. Краљев стан је био у приземљу. На ледини, око куле, били су распоређени шатори, у којима се сместила болница. Ђукановић даје податке да је краљ, одмах, по доласку посетио болницу.

Краљ је 16/29. XI 1915. записао: »7,30 полазак из Љум Куле. 15.30 Спас. Тежак пут већином пешке, трећину пута на коњу, врло хрђав пут, узбрдице и низбрдице по козијим стазама, да те Бог сачува.«³³ Треба рећи да се пут, између Љум Куле и Спаса, пење и до висине од 1200 метара (превој Ђафа). На путу су, у два маха, прелазили Бели Дрим. Код села Друти прешли су високи и стрми лук каменог Душановог моста, једног од остатака некада познатог трговачког пута »via Zeta«, који је долином Дрима повезивао Скадар са Призреном. Мост је био прекривен снегом и клизав. На њему није било никакве ограде, па је зато било тешко прећи га. И Ђукановић наводи да краљ због несвестице није смео са висине да гледа у провалију. У таквим ситуацијама обично је жмурио. Приликом преласка преко моста помогли су му његов лични лекар др Симонковић и И. Ђукановић.³⁴

На путу између Душановог и Везировог моста, изнад села Друти, године и умор натерали су Петра I да направи краћи одмор. Ту их је сустигла једна група људи, у којој су били Јелена, жена П. Ј. Штурма, особље двора и део коморе престолонаследника Александра. Између осталих, у тој групи је био и мајор Панта Драшкић, који је са женом и четворо мале деце прешао Албанију. И. Ђукановић је забележио да је краљ изгрдио мајора Драшкића, »што ову нејач вуче и мучи кроз ове кршеве.«³⁵

У својим мемоарима, Панта Драшкић овако описује тај сусрет: »Кад је краљ Петар видео моју ћеркицу од годину дана он је почео да ме грди — Куд си повео децу, ако Бога знаш. Е да имам власт сад би те казнио двадесет и пет... дана затвора. Видео сам да је хтео да каже батина. Уосталом то ми је доцније рекао у Солуну.«³⁶

Након краћег одмора, краљ је пут од Везировог моста прешао на коњу. Прелазак преко овог моста био је лакши. На њему није било снега, а краљ је преко чизама навукао вунене чарапе, тако да је могућност клизања била смањена. Тешкоће су се и даље низале. Требало је савладати велики успон по уској, готово козјој стази, покривеној снегом и ледом, а уз то закрченој многим колима и коњима. Слуштање ка Спасу било је још теже, јер се могућност

³² И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 15—17.

³³ П. Карађорђевић, *Дневник*, 149.

³⁴ И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 20—19, 20—21.

³⁵ Исто, 21.

³⁶ П. Драшкић, *Мемоари*, рукопис, Архив САНУ, Београд, Историјска збирка 14211/I—II, 157.

клизања повећавала, са нагибом терена и опасност је бивала већа. На путу их је пратио хладан ветар са лапавицом која је, местимично прелазила у снег.

У Спас су стигли у 15.30. Вероватно због кратког зимског дана, скоро сви аутори су забележили да је краљ стигао у вечерњим часовима.³⁷ Од напорног пута краљ је био веома уморан, али је ипак змогао снаге да посети војводу Путника који је заједно са Врховном командом стигао у Спас. Извесно је, да се Врховна команда, вероватно, због изнемоглости војводе Радомира Путника, кретала спорије, него што је било планирано. Уместо да 17/30. XI 1915. већ буде у Скадру, она је тек стигла у Спас и добар део тешког пута кроз Албанију тек је био пред њом (Призрен — Скадар 114 км). Ободелог војводу Путника војска је носила у носиљци која је специјално за ту сврху била направљена у Призрену. Имала је облик војничке стражарске кућице, у коју је стављена удобна фотеља. Носила су је 4 војника. Споро кретање Врховне команде довело је до прекида веза са јединицама које су остале да бране одступницу.

Ноћ коју је краљ провео у Спасу изазвала је многе полемике у штампи и литератури.³⁸ Очевици који су те ноћи, или у раним јутарњим часовима видели краља да дрема, поред ватре, не знајући праве узроке краљевог боравка на том месту, давали су своје верзије догађаја којима се и сам краљ за живота чудило, а неке су га и љутиле. Након краљеве смрти с тим се наставило, у тежњи да се он прикаже као мученик, изгнаник и нејаки старац.

Свој боравак у Спасу Петар I је описао овако »Стан nishe a shien (псећа рупа) без прзора са мангалама; и нисам спавао што нам комора није стигла већ сутрадан. Пробада са леве стране. Др. намазао шпиритусом што правио напоље код ватре! У славу Кнежевића!! Од 20 сати морао сам изаћи из ове nishe a chien и изаћи напоље да на дрвету код ватре проведем ноћ, а ова је била најхладнија што смо је имали.«³⁹

Кућа у којој је краљ одсео била је хан, у чијем се приземљу налазио мали дућан, а иза њега велики подрум. На спрат су водиле стрме степенице, које су ишле спољном страном. Горе се налазио узани ходник, из кога се улазило у једну велику собу и један собичак, који је, по речима Илије Ђукановића, више лично на гроб. Краљу је било понуђено да одседне у великој соби, али је он то одбио, јер су се у њој налазиле жене официра са малом децом па је смаграо да је грех њих избацили. Краљ је одлучио да се смести у малој соби

³⁷ Р. Поповић, Спас — Први конак краљев идући од Љум Куле, Балкан (7) 1921, 248, 6; Д. Лазаревић, Са батеријом без топова кроз Албанију, Краз Албанију 1915—1916, Београд, 1969, 222—225, Д. Лазаревић, Трновит пут Србије 1915—1918, Београд, 1974, 140—142 (исти чланак).

³⁸ И. Ђукановић, Ноћ у Спасу, Политика 17/1921, 4788, 3; И. Ђукановић, Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919, 25—29; Д. Лазаревић, Са батеријом без топова кроз Албанију, Кроз Албанију 1915—1916, 222—225; П. Драшкић, Мемоари, Историјска збирка Архива САНУ, 14211/I—II, 157; Р. Павловић, Спас — први конак краљев идући од Љум Куле, Балкан, 8 (71), 1921, 248, 5.

³⁹ П. Карађорђевић, Дневник, 150.

коју је назвао, у складу са њеним изгледом, псећа рупа. Комора је сакасила у Спас, па је то онемогућило да краљ има и оно мало удобности које су му пружене на овом путу. Требало је наћи мало сламе, да би се краљу направио било какав лежај. До сламе се тешко долазило. На интервенцију Ж. Павловића, нађена су два нарамка сламе. Ж. Павловић је обезбедио и вечеру, топао пасуљ, после које је краљ легао да спава. Остали део његове пратње сместио се у подрум хана. И поред умора, краљ није заспао. осећао је пробадање у леђима, те је морао да интервенише и др. Симоновић. И. Ђукановић пише да се краљу смучило од мангала који се налазио у соби, што је могуће, када се зна да се при сагоревању ђумура ослобађа угљен моноксид који може да изазове тровање, услед чега се јавља мучнина. То је утицало да Петар I напусти своју »собу« и ноћ проведе напољу покрај оближње ватре, ослободен на штап, у дремежу, до јутра.

Краљ у Дневнику даље пише: »Око 6 сати изгрдио сам славног управника двора сељачког Кнежевића који о комори и удобности краљевој није водио рачуна. Мисли да се сва учтивост састоји у томе да се украти као швапска дрвена Марија и клања се као да има ражањ у д. . . . и зине (отвореним устима).«⁴⁰

Пуквоник Кнежевић, управник двра, изгледа, није имао способности за вршење тако деликатног посла у овако тешким условима. Још у Призрену није показао довољно уметности да би припремио пут преко Албаније. Коњи за преношење терета (комора) погрешно су упућени у Пећ, те су у последњим тренуцима обезбедени други. Није обезбеден ни довољан број јахачких коња за краљеву пратњу. Закашњење коморе била је кап која је превршила чашу, јер је краљ оштро реаговао и показао своје незадовољство према раду и бризи коју управник двора, по правилу службе, треба да врши.⁴¹

После те непроспаване ноћи Петар I је неставио пут из Спаса у 10 сати. Пошло се касно, јер се чекало на комору. Било је договорено да се следеће ноћење организује у селу Сакати. То је био задатак капетана Тадића.⁴²

Испред села Сакати сустигли су једну гомилу људи, у којој је ишла и Врховна команда. Ђукановић наводи да је у тој групи било старих и младих жена, девојака, дечака и мале деце малаксале од тешког пута. Он каже да је, доцније краљ говорио да је ова гомила најмање личила на Врховну команду.⁴³

У селу Сакати где је договорено преноћиште, краљ се задржао само десетак минута. Шта је на њега утицало да настави пут ка суседном селу Флети није нам познато. Да ли због лошег смештаја или, можда, што је још вероватније, покушај да избегне сусрет са

⁴⁰ Исто. 150.

⁴¹ И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 20.

⁴² Краљев пут кроз Албанију био је организован тако што се свако вече заказивало место следећег ноћења. На два сата пред полазак краља слат је коначар, коњички капетан Милан Тадић са неколико војника да организује смештај. Са њима је ишао и кувар који је одмах по доласку спремао вечеру.

⁴³ П. Карађорђевић, *Дневник*, 150.

неорганизованом групом Врховне команде. Краљ је у Флети стигао у 4,45. О томе путу он пише: »Пут веома хрђав већином пешке, особито од села Сакати до Флети велике узбрдице и низбрдице.«⁴⁴

Илија Ђукановић пише да је краљ због лошег пута морао често силазити са коња и да је касније говорио »да је пред Флети морао још једном с коња сјакати, онда би волео ту остати, него ли се на коња пети.«⁴⁵

У селу Флети је краљ био смештен у хану који је назвао »Хотел Ајфел«. Тај назив му је дао по команданту војне станице, резервном капетану Живојину Протићу, чији је надимак био Ајфел, а који је становао у том хану. Хан је имао једну велику собу са огњиштем, на средини, у коме је горела ватра. Из те собе се ишло у једну собицу са камином (у којој је било смештено ађутантско одељење Врховне команде), а из ње у још једну малу собу која је била одређена за краља.

Тога дана, на путу, краљ је имао интересантан сусрет који описује овако: »Од села Сакате срео сам correspondent de Journal de Geneve (један Женељанин Vaudous) пратио ме цело време док сам пешке ишао...«⁴⁶ Са њим је краљ провео део пута у разговору, а новинар је направио неколико снимака краља и потпуковника Тордовића.

Краљ се у хану одмах испружио на неку клупу (даску), да би се мало одморио. Комора која је носила његов кревет још није стигла. На том коначишту вечерали су пасуљ, о коме је краљ написао: „Врло добар пасуљ као што сам пре 73 године кући јео.“⁴⁷ Вероватно да су таквој оцени допринели глад и умор.

Ако анализирамо издржљивост краља у току последњих 48 сати, можемо закључити да је имао пуно животне снаге да, након два дана проведена у пешачењу и јахању и непроспаване ноћи, стигне у Флети. То је снага коју човек показује само у изузетним приликама, какво је било и ово повлачење.

Из Флета пут је настављен 16. XI. XII у 7,30. Требало је савладати успон од 900—950 метара. Морало се што пре прећи преко тих превоја, док снег није више нападао и сметови сасвим затрпали козје стазице које су биле једини пут до села Пука и даље, ка Скадру и Приморју. Стазе су биле уске и тешко да би се два човека на њима могла мимоићи. Ђукановић пише да су ти предели имали своју лепоту и да су се пред њима, с времена на време, указивали дивни пејзажи. Краљ је овај пут приказао само као муку. Спуштање је било веома напорно. Стазе су ишле ивицама провалије, па је краљ, на таквим местима, због несвестице жмурио. Његова пратња му је помагала. Они испред њега пружали су му кајиш за кога се краљ држао, а пратиоци иза њега су га придржавали.

У 1,30 стигли су у село Фуши Арси. На уласку у село налазио се хан. Ту је краља дочекала десетина Есад-пашиних жандарма,

⁴⁴ Исто, 150.

⁴⁵ И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 34.

⁴⁶ П. Карађорђевић, *Дневник*, 150.

⁴⁷ Исто, 150.

који су у току ноћи били почасна стража пред краљевим коначиштем. У Дневнику о томе нема података, сем да је краљ неким жан-дармима исплатио 20 динара. И. Ђукановић је записао да су тога дана око 12 сати прошли кроз село Пука.⁴⁸ Посматрајући на географској карти пут којим су се краљ и његова пратња кретали, чини нам се да то није могуће. Ту се могло проћи само кроз село Брдети које нико не помиње. О тој етапи пута не налазимо податке у Дневнику, нити код И. Ђукановића и других писаца, очевидаца и краљевих биографа.

Краљ је тога дана у Дневнику записао: »Преко планине од Флети до Арси видели смо лешеве шао су наши поубијали бугараше, оне што су евакуисали Призренски град.«⁴⁹ Илија Ђукановић индиректно говори о томе: »Уз пут се виђају лешеве у нашем војном оделу, а по неки у арнаутско-маћедонским дроњама. Неки су уза сам пут а по неки су се откотрљали недалеко низ брдо. Има их и крвавих, а обично су од зиме промрзли.«⁵⁰

У селу Фуши Арси краљ је законачио у кули Албанца католика Ђина. У приземљу је била смештена стока и свиње, а на спрату је била соба намељена краљу и његовој пратњи. Под и зидови били су од ретко укуцаних дасака. Из собе се могло доле гледати у шталу и свињац, а са стране је дувало. Око краљеве постеље, да би га заштитили од промаје, ставили су ћебад. Краљ је тих година патио од реуме и костобоље, па се према њему поступало са много пажње. Кућу је загревала једна ватра која ју је целу пунила димом, а и луч која је служила за осветљење. Краљ је тај смештај назвао Хотел »Vier Jahreszeiten«. Конак код Ђина плаћен је са неколико новчића.

Пут је настављен 19. XI/2. XII 1915. у 7,10. Краљ је записао: »7,10 кренусмо из Фуши Арси. У Пуки 12,30 одмах пошли за Черети где стигли у 14,15. Цео дан била магла са ситном кишом, поново пењање, страشان пут, тежак али не као од Љум Куле до Спаса стрмоглав. Пут је од Пука био засејан камењем које треба видети па веровати... На путу смо прошли село Пука, где командант поздравио и понудио мало одмора и чаја. А ту видесмо децу пола голу са чакширама испод пупка везаним. Пре доласка у Пуку срели лешеве.«⁵¹

И. Ђукановић је записао да је ту, у старо време, била богата варош истог имена, а сада се види да у Пуки живи »пука« сиротиња.

Смештај у селу Черети био је у кули Исони-беја. Кула је била мала, од камена, а смештај доста удобан у поређењу са оним ноћиштима која су имали после уласка у Албанију. Прозори су имали стакло, а осветљење је било на петролеуму. Краљ је овако описао то коначиште: »„Хотел код лепог изгледа“, најбољи што смо досад имали, мало бољи од Vierjahre, што има стакло на про-

⁴⁸ И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 38.

⁴⁹ П. Карађорђевић, *Дневник*, 151.

⁵⁰ И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 36.

⁵¹ П. Карађорђевић, *Дневник*, 151.

зорима. Тавана су чешће даске, и зид камен и блато, и петролеум!⁵²

Краља је у Черети посетио сеоски кмет и молио га да ти делови Албаније, после завршетка рата, припадну Србији, а не Црној Гори. Да би удовољио његовој жељи краљ се потписао на обичној поштанској карти и дао му. Кмет је то сматрао тапијом.

Из Черети се пошло у 7 сати и пут је водио кроз камењар и голет. »Пут ужасан, камење над камењем јединствен у свом genre и на свету; вртоглав пут ако се то може звати пут.⁵³ У Гемшиће су стигли у 12 сати. Ту их је поздравио командант места, резервни капетан Блажа Барловац, и позвао на ручак. У Дневнику, на 152. страни, краљ наводи да су ручали пасуљ.

Смештај у Гемшићима био је веома лош. Закончили су у кући неке удовице, чијег су мужа, 1912. године, убили Арбанаси, зато што је од српских власти био именован за судију. Вероватно је убијен из освете.

Краљ је, 21. XI/4. XII 1915, са својом пратњом у 7 сати напустио Гемшиће. У овим пределима већ се осећао дах приморја. Било је топлије, а и путеви су били бољи. Нешто јужније од Виладона⁵⁴ у 9,40 прегазили су Дрим. Изашли су на пут Скадар — Љеш. Краљ и његова пратња кренули су ка Љешу. У 12 сати су стигли у Барбалуши, некадашњу престоницу албанских великаша Бушатлија.

Са правом се може поставити питање зашто Петар I није кренуо ка Скадру, јер су се тамо налазили влада и престолонаследник, а очекивала се и Врховна команда. Као једно од најприхватљивих објашњења за овакву краљеву одлуку може нам послужити оно које нам нуди текст Панта Драшкића у својим мемоарима: »Краљ Петар није био у добрим односима са својим тастом краљем Николом. Они нису општили као што је познато. Када је краљ Петар кренуо на пут кроз Албанију, он није никако хтео да дотакне територију коју су држали Црногорци. Због тога он са превоја Пука није хтео да иде у Скадар, него је скренуо лево, односно на југ, предпостављајући тешке непријатности овог непознатог пута непријатностима сусрета са краљем Николом и Црногорцима.⁵⁵

Нама се, ипак, чини да Петар I није отишао у Скадар стога што је осетио да ће након повлачења почети да се покреће питање ко је крив за пораз, да ће се настивити сукоби између владе, опозиције и војних власти, а краљ, који је из истих разлога сишао са власти, у томе није хтео да учествује.

Долазак Петра I у Скадар очекивали су и представници страних влада који су заједно са српском владом стигли у овај град.

⁵² Исто, 151.

⁵³ Исто, 151.

⁵⁴ И. Букановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 43, Део пута који су прешли од Виладона (Vaudenju) изградила је српска војска за време свог боравка у Албанији 1912. године у I балканском рату.

⁵⁵ Мемоари Панте Драшкића, Архив САНУ, Београд, Историјска збирка 14211/I—II, 2—2—203; О неспоразумима између Србије и Црне Горе, видети: Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914—1915. године*, 147—133.

Француски војни аташе Фурније послао је 21. XI/4. XII Министарству рата у Паризу извештај из Скадра, у коме је јавио да краљ Петар стиже заједно са Врховном командом, а да је престолонаследник већ стигао.⁵⁶

Слично је записао и Хенри Барби: »Стари краљ Петар I кога мислим да сам видео при доласку у Скадар, на путу је већ да стигне.«⁵⁷

У Барбалушима, краљ је одсео у кући Бећир-бега, муслимана пријатног изгледа и веома предусретљивог. Смештај је био много бољи од свих осталих које су до тада имали у Албанији.

Снега је већ нестајало, па је и време проведено на путу бивало краће. Полазак је даље бивао од 7 до 8 сати, сем у изузетним случајевима, али се тада коначило већ око 12 сати, док је првих дана то чињено око 15—16, а некада и касније.

У 7 сати, 22. XI/5. XII, кренули су за Љеш. Пут је био подношљив, али је било пуно блага које су стварале сталне кише. У Љеш су стигли у 12,30. Стан, у коме је краљ смештен, био је у канцеларији команданта места, Есад-пашиног официра Мурата Змијановића. При поласку из Барбалуши, Петар I је чуо пуцњаву за коју је у Љешу добио објашњење. Он је то овако записао: »Јутрос веле да је једна аустријска лађа и крстарица напала на један талијански и грчки брод који је носио хране и муниције топовске 25.000 зуна, и брдску батерију брзометну и потопио их у Медови.«⁵⁸ Чусмо при поласку из Барбалушија пуцњаву топова. Па смо овде дознали узрок; изгледа да су торпиљери допратили па чим су лађе стигле у пристаниште одмах су се торпиљери уклонили, побегли. Врло паметно кад од Медве нема далеко у Cattago залив.«⁵⁹

Краља је у Љешу посетио црногорски официр Миле Ђурашковић, командант целе те области. Он му је, вероватно, донео те вести. Иначе, других веза са светом краљ није имао, тако да је био ван догађаја. Није знао за тешку ситуацију која је дочекала српску војску по преласку у Албанију.

По доласку у Љеш, око 14 сати, краљ је, у пратњи Илије Ђукановића, обишао гробове српских војника (60) који су ту подигнути у рату од 1912—1913. године. Илија Ђукановић каже да је краљ на гробљу одржао краћу посмртну беседу.⁶⁰

Заморен од пута, краљ је следећи дан провео у Љешу. Одлучено је да се у Тирану крене сутрадан, 24. XI/7. XII 1915. Тога јутра у 7 сати, послат је пуковник Борисав Тодоровић у Драч, да

⁵⁶ М. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915—1916)* према француским изворима, И. Ч. XIV—XV/1965. 250. У истом раду на 262. страни аутор наводи да је Фурније такође јавио да је у току те ноћи 21. XI/4. XII 1915. краљ Петар стигао у Скадар и да се сутра очекује и долазак војводе Путњика.

⁵⁷ Х. Барби, *Албанска голгота — агонија једног народа*, 127.

⁵⁸ Грчки брод Тира био је тога дана потопљен у заливу Медова. Он је возио храну.

⁵⁹ П. Карађорђевић, *Дневник*, 152—153.

⁶⁰ О политици Србије 1912. године писао је и Д. Туцовић, *Србија и Албанија — један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд, 1946, 73—118.

поздрави Есад-пашу. Са њим су пошла и два војника из гарде. Пут пуковника Тодоровића, кроз мочваре и беспуће, уз сталну опасност од напада Албанаца, трајао је два дана.⁶¹

Краљ је, око 8.45, покушао да оде у Медову. Вероватно је хтео да види шта се претходног дана догађало у пристаништу. Због слабости коња, ускоро се са тог пута вратио. Истога дана, Петар I је у Дневнику описао сукоб са управником двора Кнежевићем: »Наљутио сам се на Кнежевића што се он није раније постарао да уреди са Марком за апанажу и за исплату... Вели: није се надао у такве прилике: А предложио ми је да одложим мој пут за два до три дана, јер је немогуће да му новац дође!! Мудра глава! А може се послати 20.000 динара у злату са 4 гардиста, без да се труби да носе новац. То ме је јако разљутило на тог сељачког пуковника и изгрдио сам га пред Ђукановићем. Да је он као управник двора морао мислити на све у своје време а без да се ја мешам и дајем савет, и због тога је управник двора цивилиста и дворских имања.«⁶²

Није нам познато како је пуковник Кнежевић постао управник двора. Краљ о њему даје ове податке: »Сељачки пуковник Кнежевић Коста из села Високе, парохија проте Зарија, округ ужички. Није добио чин пуковнички што није имао квалификације изашао је из војске. Протествовали су он и неки Масаловић, Народној скупштини која је наредила да се спроведе у чин пуковника?«⁶³ Због чега је овако проблематичан официр био задужен да се брине о краљу? Поред тога, пуковник Кнежевић није се добро сналазио на путу, није имао дара за организацију, сувише касно је увиђао ствари које је требало много раније уочити. Да ли је то последица његовог неискуства и неупућености у посао који је требало, у овако тешким и сложеним условима да врши, или неспособност, ми не знамо? Евидентно је само да краљ њиме није био задовољан.

У Албанији се, доласком српске војске, осетила несташица животних намирница. Цене свих производа су вртоглаво расле, а неповерљиви трговци су их давали само за златан новац. Зато је краљ и био узбуђен због нестизања апанаже, која је једино могла да му обезбеди неку сигурност у вртлогу догађаја, који су га повукли из Србије, преко албанских планина у Јадранско приморје.

Краљ је из Љеша пошао 24. XI/7. XII 1915. По наређењу Есад-паше требало је да га прати албански официр Масар-беј са 20 коњаника. Краљ није пристао, па су само Масар-беј и двојица гардиста били увршћени у његову свиту. На томе путу, у 9.15 прешли су реку Васику, а у 10.45 реку Мат. Превезли су се примитивним скелама, ландрама. Ту, на обалама реке Мат, краљ се срео са професором Петронијевићем и начелником рударског одељења Мијајловићем, који су ишли ка Драчу. Цео терен, кроз који су пролазили, био је мочваран.

У Милоти (Муљати) су стигли у 14.30. Неспоразумом, тек предвече је дошао капетан Тадић који је био задужен за смештај. Он

⁶¹ М. Павловић, **Краљ Петар и Есад-паша**, Привредник (календар) 1939, 73—82.

⁶² П. Карађорђевић, **Дневник**, 153.

⁶³ Исто, 150.

пише: »На врх брега капетан Тадића вила, на врх брега!.., 14,30 стигли у Милоти ноћили смо код Асиљам, Ђатић ноћили на врх брега, Тадић нађе тај стан, који је пут ломиврат.«⁶⁴

Краљ се, због неудобног смештаја, пробудио у 4 сата. Из Милоти се кренуло 25. XI/8. XII 1915. На челу колоне био је водич. Иза њега је јахао краљ, а за њим И. Ђукановић и др. Симоновић. На крају групе јахали су Сасар-беј и двојица гардиста.

Краљ је описао тај пут: »Веома хрђав пут, велико благо и камење, права дивљина, ни Африка није тако заостала као Албанија.«⁶⁵ Ђукановић је записао: »Све више улазимо у шуму. Нема ни живе душе права шумовита пустиња. Шума церова и ситно-граничава, суво лишће по земљи је глатко те смета коњима у ходу. У даљини час с једне, час с друге стране одјекне пуцањ пушке. Каткад се једно за другим, као по команди, одједи пушака укрсте се са све четири стране.«⁶⁶

Краљ и његова пратња стигли су у Фуша Кружу у 14 сати. Убрзо је краља посетио старешина града Крује (Кроје) и саопштио му да има наредбу од Есад-паше да га, са 40 коњаника, прати до Тирани. Краљ је то одбио. Међутим, официр то никако није хтео да уважи, што је краља изгледа наљутило. Ставио му је до знања да не покушавају да га прате, и повукао се у хан, где му је био намештен конак. Можда је то утицало на краља, па је у Дневнику забележио: »Изгледа да су у тој околини највећи зликовци и убице (Via a vis налази се Кроја Скендер-бегова престоница, сви муслимани и убице зликовци).«⁶⁷

Ђукановић наводи да Есад-пашин официр, одређен да прати краља, није знао како да поступи. Решено је да се његов одред распореди дуж пута ка Тирани. На тај начин извршено је Есад-пашино наређење да се краљ Петар заштити, а и удовољено је жељи краља.

Краљ је са пратњом напустио Фуша-Кружу у 7. сати 26. XI/9. XII 1915. и упутио се ка Тирани. Пут је, на тој деоници, био знатно бољи. На пола сата од Тирани, краља је сачекао пуковник Б. Тодоровић.⁶⁸

После много дана проведених у путу, без вести о својој војсци, престолонаследнику, савезницима, непријатељима, краљ је још у колима, на путу ка Тирани, почео да сазнаје бројне новости које нису слутиле на добро. Он је тога дана записао: »Новости су доста хрђаве, наши напустили су Дебар и Стругу и повлаче се ка Елбасану«⁶⁹ Бугарски консул рекао је Есаду да ће дебаркирати војску и

⁶⁴ Исто, 154.

⁶⁵ Исто, 154.

⁶⁶ И. Ђукановић, **Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1916**, 48.

⁶⁷ П. Карађорђевић, **Дневник**, 154.

⁶⁸ М. Павловић, **Краљ Петар и Есад-паша**, Привредник (календар) 1939, 73—82. По наређењу краља Петра, Б. Тодоровић је посетио Есад-пашу у Драчу и захвалио се за »љубазан пријем и другарско држање према српској војсци и народу«. Пуковник се задржао у дужем разговору и био је упознат са притисцима које Аустро-Угарска врши на Есад-пашу. Есад-паша је свој аутомобил дао краљу Петру на коришћење.

⁶⁹ М. Зеленика, **Рат Србије и Црне Горе 1915**, 421—422. Правцем Дебар — Струга одступала је Тимочка војска. Она је све време водила тешке борбе са II бугарском армијом. 24. XI/XII 1915. Вардарски и Тетовски

њих напасти што држе са Србима, а они им дају новаца на издржавање. А Србију хоће сасвим да упропасте и са њом потпуно да за свагда сврше. Нас ће са свију страна опколити и глађу упропатити. Изгледа да наши продају пушке за мало хлеба. Есад тога ради протестује, вели са муком је обезоружао католике па сад око 15000 пушача наши су јим доставили, па да се не чудимо ако нас латини нападну.«⁷⁰

После преласка српске војске у Албанију, и напуштања последњих позиција на границама Србије, притисак је ослабио. Немачке трупе су, већ раније, одустале од гоњења. Бугарски притисци су се задржали на линији Ђаковица — Љум Кула — Призрен. Аустроугарске трупе су, такође, показале неактивност. Окршаји су били само код Тимочке војске. Са сигурношћу се може прихватити став: »да се повлачење српске војске одвијало без непријатељског утицаја, сем албанских побуњеника, које је аустроугарска команда масовно организовала, делом увукла у своје јединице, а делом образовала од њих неку засебну легију, док се један део одметнуо и пљачкао све што му је до руку долазило, па и аустроугарске коморе.«⁷¹

Краљ је планирао да се у Тирани задржи краће време. Ту би се одморио, а затим одмах отишао ка војсци генерала Гојковића, који је изводио операције у правцу Елбасана.

Краља је у Тирани, 27. XI/10. XII 1915, посетио Есад-паша, са њим и српски представник у Драчу, Панта Гавриловић. Изгледа да је Есад-паша, жељу да буде примљен у аудијенцију код краља Петра I, саопштио Б. Тодоровићу, који је боравио у Драчу, непосредно пре тога. Краљ у своме Дневнику, и Илија Ђукановић у књизи **Петар I ван отаџбине 1915—1919**, региструју само посету Есад-паше. Не спомињу како је до ње дошло, и о чему се том приликом разговарало. Илија Ђукановић, индиректно, говори о забринутости коју је Есад-паша показао, када је сазнао, да је краљ одбио да буде праћен и да је са малом пратњом прошао кроз несигурне, буну и разбојништву склоне крајеве.⁷²

одреди Битољске дивизијске области морали су да евакуишу Струту, а Албански одред нешто раније Дебар. Они су се пребацили на леву обалу Дрима. Штаб Тимочке војске био је у Елбасану.

⁷⁰ П. Карађорђевић, *Дневник*, 155. О Боп, За српском владом од Ниша до Крфа, 72. Аутор наводи: »Али када је намириница по селима брзо нестало, војници нису могли више ништа наћи на својем путу; и кад су видели да неки од њих продају пушке за комад хлеба, Арнаути су били начисто да се немају више чега бојати од својих победилаца, најпре изладека и мучки, а затим отворено војници и избеглице нападани су; и уз мучке од глади, и зиме, уз умор од пута дошао је сад и страх за-седа арнаутских«.

⁷¹ М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, 430—431, 440—441; *Кроз Албанију 1915*, Спомен-књига, Београд 1968. Неки аутори говоре о активности албанских разбојника — качака.

⁷² М. Павловић, *Краљ Петар и Есад-паша*, Привредник (календар) 1939, 80. Аутор даје податак да је до сусрета дошло 29. XI/17. XII, о чему нема потврде у Дневнику нити код И. Ђукановића; Д. Милутиновић, *Албанске трупе 1915*, Моје командовање албанским трупима 1915. године — лична опажања о људима и догађајима и њихова лична оцена. Аутор наводи мишљење Есад-паше о албанским племенима:

Краљ Петар I, послао је 27. XI/10. XII телеграм престолонаследнику, о чијем садржају ништа не знамо.⁷³

Краљ није пропустио прилику да посети јединице које су се налазиле у Тирани и њеној околини. У 15,15 обишао је одред регута и нишке резервне трупе које су биваковале југозападно од Тиране.

Значајна вест, записана у Дневнику 28. XI/11. XII 1915, јесте да га је тога дана посетио италијански посланик из Драча Alioti и задржао се у посети од 9,30 до 10,30. Петар не даје никакве податке из којих бисмо могли да наслутимо о чему се водио разговор. Илија Ђукановић, индиректно, говорећи о сусрету Петра I са бароном Алиотијем у Драчу, неколико дана касније, упућује нас да донекле разјаснимо и претходни сусрет 29. XI/11. XII 1915. Вероватно да је разговор вођен о томе како ће краљ бити пребачен из Драча у Валону. То је, изгледа, претходно уговорио са бароном Алиотијем Панта Гавриловић. Ово путовање је било заказано за ноћ, између 5. и 6. децембра, без знања самога краља, па је овај сусрет требало тај претходни договор да потврди. Краљев одлазак из Тиране био је условљен низом разлога. Сама Тирана, због пробоја и притисака који је II бугарска армија вршила у правцу Елбасана, није била сигурна. Опасност су представљале и разне комитске чете, организоване од бугарских војних команди, а и само бунтовно расположење албанског становништва. Тих дана је решавано и где ће бити извршено реорганизовање остатака српске војске. Појављивала су се разна решења: Африка, Италија, Крф, Солун, остатак у Албанији. Савезници су нагињали да то буде зона Валоне и залива Santi Qaranbi. Вероватно да је то био један од узрока Петровог опредељења да се из Тиране и Драча упути у Валону.

Петар I је у Тирани, 29. XI/12. XII 1915, посетио мајор М. Кастолди и задржао се од 9,30 до 10,30. Краљ је записао: »Видим да се сав предлог своди на то, да ми заузмемо извесне тачке у Албанији, а Италијани инсталирају крај мора од Валоне до Драча. И нас удаље од обале Јадрана памет макаронска.«⁷⁴

Поред коментара, који даје Петар, остаје нам непознат ток разговора који је том приликом вођен. Код И. Ђукановића о том разговору нема ни помена. Као неки путоказ може нам послужити телеграм, без потписа, датиран 2/5. XII 1915. који гласи:

Врховној команди

Наше посланство у Драчу телеграмом од данас саопштава да је талијански генерал Бертоли из Валоне послао једног свога офи-

»За Маридите је рекао да су превртљиви и нестални. Ко се од крвне освете склони код њи на »бесу« убиће га за динар иако су му дали »бесу«. Племена Сале, Шоши и Топљани су дивља. Љумљани су карактерни, али су као људи сувише прости. Дибралије су подмукли и вешти. Груади, Коти, Кастрати и Клементи су »ела Сибир крагаг« — исто што и Црногорци које ми познајемо и знамо.«

⁷³ Престолонаследник Александар је по доласку у Скадар био подвргнут лакшој операцији. О томе је краљ заснао тек у Тирани. Да ли се тај телеграм односио на то или на нешто друго (известан савет пред Алек^ссандров одлазак на Цетиње), не знамо?

⁷⁴ П. Карађорђевић, Дневник, 156.

цира код Њ. В. Краља у Тирани да дозна концентрациону зону наше војске. То ради будућег снабдевања преко Драча. Њ. В. Краљ му је одговорио да се обрати Врховној команди.

Имам част саопштити ово Врховној команди са молбом да Врховна команда не уговара ништа без знања и одобрења Господина председника министарског савета и Министра спољних послова ако би се са Италијанске стране покушало поводом овога.

Поверљиво

(без потписа)⁷⁵

3. XII 1915.

Скадар

Анализирајући следеће дане боравка Петра I у Тирани, не налазимо податке о некој посети сличне врсте. Зато се може узети у обзир, да се тај телеграм (датиран 2/15. XII) односи на посету коју је краљ датирао 29. XI/12. XII, јер се временска дистанца од три дана може објаснити начином како је та вест могла да стигне у Скадар (Тирана — Драч — Скадар).

Врло је вероватно да је на том састанку било речи и о искрцавању Италијана, извршеном неколико дана пре тога.⁷⁶

Присуство тих трупа било је загонетно, јер су се прави циљ, задатак и улога, држале у тајности. То могу да потврде и два документа, које је из Рима упутио капетан Христић, (23. XI) 6. XII 1915, у којима се каже:

Врховној команди

Данас ми рече француски војни изасланик:

»Италијани хоће, пре свега да сачувају своје интересе у Албанији, да у том смислу изводе спровођење наше војске.«

Он чак држи да Италијани желе да наша војска спречи Бугарима надирање ка Јадранском мору и с тога хоће да наше трупе привуку ближе Валони. Оно потврђује моје мишљење о италијанској акцији на Балканском полуострву, што сам до сада неколико пута доставио.

Министарству војном овај извештај нисам доставио.

Христић⁷⁷

Други телеграм датиран је 10/29. XII. Он гласи:

Врховној команди

Према наређењу 25527 које сам данас добио тражио сам од шефа кабинета Министарства војске да ми се да састав и задатак талијанских трупа у Албанији. — Одговорио је да то не може ка-

⁷⁵ Архив VII ЈНА Ф-3, К-88, П-1, Д. 2/38.

⁷⁶ Архив VII ЈНА Ф-3, К-68, Ф-1 Д 2/62. 27. XI или 10. XII 1915. (по новом календару) имамо потврду о томе од команданта Тимочке војске генерала Гојковића: »Јуче 26. новембра приликом посете код гувернера Елбасана г. Мандића исти ми је изјавио да су се Талијани искрцали у Валони.«

⁷⁷ Архив VII ЈНА Ф-3, К-68, Ф-1. Д 2/68. Париз 3. XII и 5. с. Скадар 21. XI 1915. од пуковника Веснића Врховној команди. »У министарству војном ми казаше да је отпочело искрцавање једне талијанске дивизије у Валони. Нису могли да ми кажу њен задатак и улогу на Балкану.«

зати — јер се све то држи у тајности, да би што боље сакрили од непријатеља. Одговорио сам: разумем све то, али је апсурдно да српска Врховна команда и Команда Тимочке војске не знају задатак и распред савезничких трупа у његовој близини. Да би наша Врховна команда знала како да се управља безусловно је потребно да јој се даду потребни подаци јер талијански разлози у чисто војничком питању, немају никакве вредности. С тога је потребно да се талијанском генералу у Валони нареди да обавести Команду Тимочке војске о своме задатку и распореду и да се саопшти и мени. Шеф је признао, да је мој задатак оправдан и обећао испунити га. Но ја сумњам да ће одржати реч јер Талијани очигледно крију од нас њихов рат у Албанији и до крајности су затворени и неискрени у ономе што се на то односи. . .

Христић⁷⁸

Из свега овога, можемо јасно схватити филозофски став Петра I у коментару, који је изрекао после посете мајора Кастолди. Стари краљ је увидео да интереси првенствено покрећу и мотивишу војну акцију италијанских »савезника«, тј. да заузимањем Јадранског приморја и одредбама које им је давао Лондонски уговор, од Јадранског мора направе италијанско језеро.

Краљ Петар I је 1/14. XII прошетао Тираном и био изненађен чистоном вароши. Краљ је на улицама сретао војнике и овако је описао њихову трагедију: »Пука сиротиња и гладна, да продају своје личне кошуље са тела за 3 златника, 0,30 пара — пушке за једну погачу од кукурузног брашна. Војника човек сретне на улици са отпалим прстима на ногама, па још и боси, завијени сортом крпа прљавом, којом се не може означити боја!!»⁷⁹

Изгледа да су та беда и несрећа погађале краља па је постајао раздражљив. Краљ се, тих дана, са сетом сећао победе у прошлим ратовима. На суморно расположење краља утицала је и болест, која га је после напорног повлачења сустизала. Осећао је тегобе у варењу, жалио се на храну, покрети су му постајали тежи, а реуматизам који је добио још у младости све више га је мучио.

У Дневнику 2/15. XII краљ је записао: »Сваки дан све црње и црње новости. Наши неће више да се бију и неразуму да продужују бој кад су већ изван земље. Гојковић јавља да trainard (регрути) долазе сваким даном уморни и без оружја. Веле да нису добили, а већином уступили су оружје Арбанесима у бесцење и готово за ништа. Есад моли да се бар два батаљона пошаљу у Кроју, јер се боји побуне тих немирних латинских елемената — Опасност нам прети од побуне Арбанаса. Па где ћемо онда? Чекамо решење Врховне команде. — Послао депешу Јанковићу да каже Врховној команди, војници продају пушке и муницију буд зашто па чак и кошуље за 30 пара. Уморно и гладно неће да се бори. Есад вели 15 до 20.000 пушака Арбанаси су се снабдели па се боји побуне јер је имао муке да их обезоружа.«⁸⁰

⁷⁸ Архив VII ЈНА Ф-3, К-68, Ф-1 Д 2/67.

⁷⁹ П. Карађорђевић, *Дневник*, 157.

⁸⁰ Исто, 158.

Стање на фронту, резервисаност Италије, стална опасност од албанских комитских чета, нису краљу у Тирани обезбеђивали сигурност. Он је записао: »Са свију страна ургирају да одмах кренемо. Есад и Панта саветују одмах сутра кренем инкогнито по подне већ стигнем Драч, одмах се укрцам у торпиљер па око 9 ноћи поћи за Валону. — Веле све мора инкогнито бити? Сутра ће јутру поћи гарда и товарни коњи сувим. После Јанковићеве депеше решисмо се да са чекамо још сутрашњи дан, премда то већ унапред видимо да ће то бити »Sauver qui peut general« јер тако млакоњски се не решавају озбиљне ствари. У влади сви су sch. . . . la! Брже решавају кад се кака добит (новац) има у изгледу.«⁸¹

О каквом се телеграму Јанковића ради, није нам познато. Не знамо, са сигурношћу, ни о каквом ставу Владе краљ пише. Из записника Министарског савета се види да је, 3. и 4. XII (по старом), расправљано само о финансијским питањима. Седница одржана 2. XII 1915. донекле нас упућује на решење овог проблема. На њој је, после читања телеграма (међу њима и Гавриловићевог о могућности пада Елбасана), решено: »да се упутити апел на све савезничке владе и владаоца да нам се створи могућност да се српска војска превезе преко мора у неко место у близини Солуна.«⁸² Да ли је краља љутила неактивност Владе на том пољу и њен попустљив став према савезницима, од којих се чекало решење, или можда пасиван став у пружању помоћи Тимочкој војски, од стране италијанских савезника, да би се одржао Елбасан и обезбедило повлачење српске војске из Драча и Валоне, или пак сам начин на који се решавало питање регрута и њихове евакуације и реорганизације? Краља су бринули и мучили проблеми снабдевања војске и њено здравствено стање.

Вести које је краљ примио нису биле охрабрујуће. О њима се расправљало и у Влади и у Врховној команди. На седници министарског савета, одржаној 6/19. XII 1915, којој је присуствовао и престолонаследник Александар, прочитано је писмо Панте Гавриловића из Драча, који је јављао о стању код Тимочке војске и неопходној помоћи Италијана. Гавриловић даје податке да се један италијански пук разместио на простору од Драче до Каваје, али да његова намена није да пружи помоћ Тимочкој војсци код Елбасана, већ да утврди Драч.⁸³

⁸¹ Исто, 159.

⁸² Д. Јанковић и Б. Храбак, *Записници седница Министарског савета Србије 1915—1918*, 235—237.

⁸³ Исто, 235—236, већ негде 26. XI/9. XII 1915. трупе Тимочке војске почеле су да оскуђевају у храни. 29. XI/12. XII бугарске јединице се пребацују на леву обалу Црног Дрима, а већ 30. XI/13. XII неки њихови делови су успели да пређу Шкумбру. То је значило да српске трупе треба да почну са постепеним повлачењем преко Елбасана ка Тирани. Страхovalo се да приближавање бугарске војске не изазове побуне албанских племена у околини Кроје против српске војске. Та су племена била солидно наоружана. Врховна команда и пуковник Гојковић покушавали су да директно ступе у везу са италијанским трупама како би се оне улутиле ка Тирани и Елбасану. До тога није дошло, а стање у трупама Тимочке војске још више се погоршало.

Краљ је напустио Тирану 5/18. XII и у 16,20 стигао у Драч. Оно што је на томе путу видео дубоко га је потресло. Илија Ђукановић то овако описује: »Уз пут смо стизали наше ојађене регруте како се изнурени једва крећу и за које се истински може рећи да живе од њих сахрањују. Многи од њих крај пута заостали и очекују свој последњи час. Краљ је заустављао кола и упућивао Г. Д. Симоновића да им укаже лекарску помоћ. Лекар је многим од њих давао по неки лек, али је стално тврдио да њиховој изнурености нема лека и да су им часови и чак минути избројани.«⁸⁴

Краљ је долазак у Драч овако описао: »Подне пођосмо из Тиране колима за Драч. дођосмо 16,20 — Ужасно стање. Власт наредила да се војски која ће овуда ноћу стићи да се изда кукуруз 35 грама на глави, да се то кува са водом и посоли па то да јим је храна. Брашна нема млина. Стоки укине кукуруз давати. Цене су страшно баснословне. Кад дође овде војска због глади, то ће се тући красти. Да ћемо се између себе уништавати, предстоји несрећа. Гол је све и босо. И то су деца, будући очеви нараштаја који ће јада бити.«⁸⁵

У посланству у Драчу краљ није дочекао Панта Гавриловић. Овај је, по наговору Есад-паше, заједно са њим аутомобилом кренуо у сусрет краљу. Десило се да су се аутомобили миомишли самој вароши. Краља је немарност посланика у Драчу раздражило (није знао шта је по среди), па му је по повратку прочитао лекцију. Док га је чекао, Петар је забележио: »У Драчу Гавриловића није било у стану као што се пристојало него отишао је негде, до 18,00 кад ово пишем није се вратио. Јављено му је било да долазим инкогнито у предмрак и одсећу код њега. Дакле дужан је био остати код куће сат пре заласка сунца па док не стигнем чекати ме. Тиме покварио је цео мој план за полазак вечерас за Валону, а нећу више моћи одавде се кренути што ће још вечерас Котор бити обавештен па можда још данас.«⁸⁶

Краљ није имао разлога да буде забринут, јер је Панта Гавриловић, што смо већ раније рекли, уговорио пут за ноћ између 5. и 6. децембра. И. Ђукановић у својој књизи, на 55. страни, наводи да је краља, те вечери, посетио барон Алиоти и саопштио му да је због њега спремљен двор у Казети у коме ће остати до краја рата. Краљ то није хтео да прихвати. Намеравао је да оде у Валону, где је по плановима савезника (у том тренутку) требало да се изврши прикупљање трупа које ће одступати од Елбасана. Краљ није одступао од своје жеље и одлуке, донете после првих дана напада на Србију, да стално буде са војском. Стога, никако није пристајао да мењам правац пута и одбацивао је сваку помисао о путу у Бриндизи.⁸⁷

⁸⁴ И. Ђукановић, **Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919**, 56—57.

⁸⁵ П. Карађорђевић, **Дневник**, 160.

⁸⁶ Исто, 160—161.

⁸⁷ Д. Јанковић и Б. Храбак, **Записници седница министарског савета**, 239. Својим телеграмом од 5/18. XII Гавриловић је јављао и о краљу Петру. Требало је да из Тиране стигне у Драч исте вечери. Тирану је напустио јер је, по мишљењу Есад-паше, њихов боравак постао несигуран. Краљ је изразио жељу да у Драчу одседне код посланика и да одмах потом крене у Марсељ. То је било најбоље решење. Драч је био непрестан

Изненадни предлог о промени марш-руте краља Петра I, који му је саопштио италијански представник у Драчу, био је у складу са ставом италијанске владе да се ожемогући концентрација српске војске јужно од Шкумбре и у околини Валоне.⁸⁸

У свом ставу Петар је био непопустљив, па се морало пристаћи на његов одлазак у Валону. Око поноћи је стигао контраторпиљар »Antonio Moste« којим је краљ у 3.20 испловио из Драча за Валону. Краљ је овако описао тај пут: »Тачно 3. кренусмо, море је изгледало да је мирно, али после 4.20 тако смо се љуљали због брзине да је сва моја пратња без разлике платила своју *sencontributio* мору. Ово 7.55 стигнемо у Валону.« И. Ђукановић нам даје податак да је и сам краљ на томе путу патио од морске болести.⁸⁹

По пристајању брода, један чамац је одмах отишао ка обали да извести надлежне власти у Валони о доласку краља. Већ ту, на првим корацима Петра I у овој вароши, која је била под јаким утицајем Италије, осетила се она дискриминација, коју ће надлежне власти, а пре свих генерал Бертоти, спроводити. На долазак генерала Бертотија чекало се више од два и по сата. Краљ се искрцао на обалу у 11.30. Смештен је у хотелу Албанија. О хотелу је записао: »То је скандал звати се оп шталом хотела. Боље смо сразмерно били са нашим кућама приватним за време пута, него овим чудом. Види се *explotation* италијански, и опажа се.«⁹⁰

изложен деловању аустроугарске флоте. Гавриловић је већ молио италијанског посланика у Драчу да се краљу остави на расположење један ратни брод.

⁸⁸ Архив VII ЈНА, Ф-3, К-68, Ф-1, Д-2/51. Један од најупечатљивијих података из односа Италијана као савезника је телеграм генерала Гојковића из Куваје у Скадар 12. XII 1915.

Врховној команди

Командант талијанске Савојске бригане из Драча доставио ми је на француском следеће писмо: »Част ми је известити вашу екселенцију да ми је Талијанска Врховна команда у Албанији издала наређење да саопштим вашој екселенцији да Талијанска влада жељи апсолутно да Српске трупе не прелазе јужно од Шкумбре и да имају да се концентришу у Тирану где ће моћи да се снабдевају из Драча. Имам такође наређење да умолим Вашу екселенцију да одмах извести Врховну команду своје војске додајући да ако јединице и остаци Српске војске продуже да се размештају на све стране и ако команде Српске војске не достигну одмах са највећом енергијом прикупљање северно од Шкумбре свега онога што се већ развило које прикупљање прилике захтевају нама сумње да неће бити никако могуће снабдевање које потребује Српским трупама. Дакле, нарочито у интересу самих тих трупа Талијанска влада издала је наређење које сам имао част доставити Вашој екселенцији. Талијанска влада чак наредила да се употребе сва средства па и сила да се постигне извршење наређења која су издата искључиво у интересу Српске војске...«

Командант Тимочке војске
Генерал Гојковић

⁸⁹ П. Карађорђевић, *Дневник*, 161; И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919*, 58; Барби, *Албанска голгота — агонија једног народа*, 162. Аутор нас такође о томе обавештава: »Он је од Љеша отишао у Тирану, потом у Драч. Присуствовао сам његовом одласку на једном италијанском торпиљеру, који је једне ноћи дошао да га узме. Јављено је да је он отишао у Италију. Не. Он се упутио у Валону.«

⁹⁰ П. Карађорђевић, *Дневник*, 161.

Овде треба нешто рећи и о разговору који је вођен између Петра I и генерала Бертотија, за време његове прве аудијенције на броду, у луци у Валони. Петар I га је обавестио да ће српска војска бити евакуисана у Валону и да ће је он ту сачекати.⁹¹ Бертоти је тада, по И. Ђукановићу, изјавио да о српској војсци нема никаквих вести. Он је инсистирао да краљ буде смештен у једној лађи у пристаништу, што је Петар одбио. Због чега је то понуђено не знам. Може се само претпоставити да је и то био покушај изоловања краља.

Краљ је у Валони, због финансијских тешкоћа, решио да задржи у својој пратњи само најнеопходније људе. Капетан Тадић је, са свим коњима који су преостали после исцрпљујућег пута, распоређен у коњичку дивизију. Отпуштен је и пуковник Коста Кнежевић, управник двора, са којим се краљ и на путу чешће сукобљавао. Краљ је то овако објаснио: »Пуковника Кнежевића одпуштам што ми је и више на терету него од користи. Ништа не зна, сметен је и желео је да вршим његову дужност! Што никако не иде.«⁹² (Михајло Ристић, српски посланик у Италији, о Петровом доласку у Валону са знао је истога дана (6/19. XII). О томе је обавестио владу у Скадру.⁹³

Смештај у хотелу Албанија није одговарао краљу, па је покушано да му се у граду обезбеди нека кућа од три собе и кухиња. У томе се није успело и остао је у хотелу до напуштања Валоне.

Ујутро, 7/20. XII 1915, послата је Ристићу у Тим депеша (телеграм), којом му је стављено у задатак да обавести краља Виктора Емануела о Петровом инкогнито боравку у Валони, као генерала Тополе. Ђукановић наводи да је Петар у Валони добио шифровани телеграм од италијанске краљице, и да је на њега одговорио. У Дневнику о томе нема помена.

Петар је осетио резервисани став италијанских официра у Валони, према њему и његовој пратњи. Он није никако обавештаван о ситуацији на савезничким фронтovima, о положају српске војске, о одлукама савезника по питању евакуације српске војске. Код надлежних у Валони је наилазио на зид ћутања. Он је записао: »Крију сви од нас новости, боје се да не издамо непријатељу њихове намере. Па најсмешније је што од мене (знају да сам Краљ Српски) крију и неће да ми кажу гди се у Албанији наши налазе! Живели Италијанци.«⁹⁴

Петар је 8/21. XII. записао: »15.40 дође maggiore Siciliani d'etat мајор да ми јави да неки генерал Монглас из Бриндиси жели да ми преда једно писмо председника републике. Рекох му да сам генерал Топола- и при војски, а све што има за краља и владу да упу-

⁹¹ М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, 448; М. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915—1916)* према француским изворима, *Историјски часопис XIV/XV*, 1965, 231—307.

⁹² П. Карађорђевић, *Дневник*, 165.

⁹³ Д. Јанковић и Б. Храбак, *Записници седница министарског савета*, 243—244.

⁹⁴ П. Карађорђевић, *Дневник*, 162.

ти Наследнику у Скадар да они одговоре, јер боље знају стање у земљи него ли краљ.⁹⁵

Ко је могао да буде генерал Монглас?

Ради решења овог проблема, треба да се вратио неколико дана уназад. Вести о тешком стању у српској војсци која гладује, о потреби њеног снабдевања, евакуацији и реорганизацији, натерале су француску владу и њену Врховну команду да пошаљу једно посланство које би имало да изврши следеће задатке:

а) да испита стварни положај српске војске с обзиром на број, материјал сваке врсте и морално стање;

б) да процене у којој се мери може одмах предузети реорганизација, под којим условима, као и да потражи где и како може та реорганизација да се изврши;

в) да у томе циљу, што је могуће пре, предложи све корисне мере, нарочито што се тиче природе и количине потребног материјала, места на које га треба упућивати, као и особља које је потребно да се наумљена реорганизација изврши.*

За шефа изасланства одређен је Пијарон де Мондезир, а остали чланови су били: инжењеријски пуковник Души, пешадијски потпуковник Коларде, пешадијски мајор Д'Алозије, коњички капетан Д'Обињ, нижи интендант II класе Елио, резервни артиљеријски потпоручник Гредндне, резервни инжењеријски поручник Баржо. Са њима је послат и један одред од 20 војника, 2 подофицира и 17 ордонанса (секретара).

Мондезир је 14. децембра (по новом календару) напустио Париз, и преко Рима стигао 1. XII у Бриндизи. Одатле је неке чланове своје мисије послао, исте ноћи, у Драч и Валону. Од пуковника Душија је ускоро, добио извештај о боравку краља Петра I у Валони, и о томе да генерал Бертоти није хтео да му закаже аудијенцију код краља, наводно, због његове болести.⁹⁷

Из Дневника видимо да Петар I до 8/21. XII уопште не спомиње долазак и бављење неке савезничке мисије у Валони. Вероватно да о томе није био обавештен, а поготову не о покушају неког од чланова такве мисије да преко генерала Бертотија успостави контакт са њим.

Ми смо већ рекли да је краљ у Валони био веома хладно примљен и да му је било предлагано да буде смештен на неком броду. Букановић, са чуђењем, наводи следеће: »Није се могло објаснити, зашто је генерал толико наваливао да краљ одседне неколико дана (подвукао Ј. Д.) на броду и ту сачеља долазак наше војске и развој догађаја?!»⁹⁸

Ако упоредимо датуме доласка Петра I у Валону и приспеће делова француске мисије у тај град, утврдићемо да је то било истог јутра. Сигурно да је генерал Бертоти био раније обавештен о доласку француске мисије и да је његов задатак био да онемогући краљев

⁹⁵ Исто, 163.

⁹⁶ П. де Мондезир, Албанска голгота — усомене и ратне слике, Београд, 1936, 10.

⁹⁷ Исто, 8—9.

*И. Букановић, Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1919, 60.

контакт са њима. Пошто је покушај да се Петар I удаљи из Албаније, још у Драчу, и пребаци у Бриндизи и даље, у Казерту, већ раније пропао, било је нужно нешто учинити у Валони. Ту тезу може још више да потврди став Петра I да у Валони сачека војску, па су страховали да би он могао да утиче на савезнике да Валона постане сабирни центар, за део српске војске, који је преко Дебра, Струге и Елбасана одступио у Албанију, што не би одговарало Италији, која је љубоморно настојала да сачува своју интересну сферу, јужно од Шкумбре са Валоном, од присуства српских трупа. Као такав, Петар I је био опасан, па га је требало изоловати, онемогућити му да буде обавештен о развоју политичке ситуације, о савезничким фронтovima и, што је најзначајније, о распореду трупа Тимочке војске. Зато је Петар I у Валони стално наилазио на нељубазност и зид ћутања.

Пијарон де Мондезир се 8/21. XII укрцао на италијанску оклопачу »Франческо Феручи« и у 8 сати 9/22. XII 1915. искрцао се на обалу у Валони.

Сада постаје сасвим јасно да генерал »Монглас из Бриндиси« не може бити нико други до шеф француског изасланства, дивизијски генерал Пијарон де Мондезир.

Део извештаја, који је П. Мондезир упутио пре поласка у Валону француској влади, односи се на Петра I. Ту он каже да Петар I није хтео да прими у Валони двојицу официра његове мисије. Одбио их је и други пут, када су хтели да га службено поздраве, изговарајући се да он није краљ него само обичан војник. У истом извештају Мондезир наводи да је »јуче« (20. XII 1915) послао телеграм краљу у Валону тражећи да буде лично примљен у аудијенцију.⁹⁹

Дани у Валони били су кишовити. Једног кишног јутра, ступио је на пристаниште Валоне генерал Пијарон де Мондезир. Ево, како је он описао свој сусрет са Петром I Карађорђевићем: »Искрцах се на обалу у Валони 22. децембра 1915. у 8 часова ујутру. На пристаништу ме очекиваше један официр из штаба генерала Бертотија с малим аутомобилом. То је био мајор Сићилијани. Пре него што сам му хтео саопштити своју намеру он ми рече: Господине генерале, Ви желите видети Српског Краља Петра; нећете бити примљени као ни ваши официри пре неки дан. Краљ је веома болестан, неће да прими апсолутно никог. Иако нисам био тражио аудијенцију код Њ. В. ипак сам мислио да ћу успети. Зато одговорих: Будите добри да ме одвезете у краљев стан, затим ћу отићи да се представим генералу Бертотију. Како је он покушавао да ме одврати од тога као узалудног корака, ја му рекох да носим својеручно писмо Председника Француске Републике његовом величанству и Ратни крст и да морам извршити своју дужност.

У означени час бегах представљен Краљу. Краљ у походној униформи, сеђаше за једним баштенским столом, покривеним белим убрсом, на средини једне мале, више него скромне собице. Просто

⁹⁹ М. Живановић, **О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915—1916)** према француским изворима, Историјски часопис XIV/XV, 277.

и искрено пружи ми руку: ја му саопштих циљ свога доласка и предадох му писмо Председника Републике. Он ме понуди да седнем и узме да чита сасвим лагано. Ево садржине писма којег сам имао препис:

Сире,

Париз, 12. децембар 1915.

»Користим се журно одласком г. генерала де Мондезира у Врховну команду Краљевске војске, да преко њега предам Вашем Величанству Ратни крст, као доказ дивљења које су њене високе врлине изазвале у француској војсци.

»Молим Ваше Величанство да благоизволи од моје стране предати овај Ратни крст и његовом Краљевском Височанству Принцу Александру, који је бранио отаџбину од три непријатеља, бројно много надмоћније, принуђавајући и самог непријатеља да се поклони јунаштву Српске војске, њеног Величанства Команданта, и Владоаца.

»Генерал де Мондезир доноси и друге ордене и војничке медаље и ја ћу молити Ваше Величанство да их у моје име преда неколицини најхрабријих официра и војника Његове војске.

»Ови почасни знаци само су мали доказ осећања Француске према Српском народу и жеље за коначни успех његових оружја,

»Изволите примити, Сире, уверење мојих осећања високог поштовања и трајног пријатељства.

Потпис Р. Поенкаре*.

Очи му се овлажише, и кад му показах Ратни крст који се помиње у писму, он га узме и пољуби говорећи ми, да га подсећа на медању из 1870. Замолих га за допуштење, да му Крст лично приденем на блузу, у име Председника. Он се тада диже, с муком, (имао је реуматичне болове), прими Крст и загрли ме. Није могао да уздржи своје узбуђење.

Предадох му затим и остале декорације, за официре у Његовој пратњи.

Његово Величанство, понудивши ме да поново седнем, отпоче дуг разговор из којег политика не беше искључена. Краљ говори врло живо, уз покрете и погледе који дају особиту важност свему што каже. Упркос моралне и физичке патње, он се показиваше с времена на време и весео.

Ево верног извода његових речи: записао сам их одмах по повратку:

»Савезници би требали да се труде да нас извлаче из шкрипца пре него што смо дошли довде. Сад смо ту, и у каквим тешким приликама!... А не видимо никаквог решења.»

Како сам ја протествовао, говорећи да моје Изасланство неуморно ради за његове војнике, он продужи:

»То ми је познато мање него Вама. Ја немам никакве вести. Не дају ми се чак ни новине. Овде сам као заробљеник. Принуђен сам само на писмени разговор са мајором Сиђилијаном. Сем тога варају ме. У Драчу, барон Улиоти, италијански посланик у Албанији, а затим у Валони и генерал Бертоти, тврдили су ми, да су Срби

који се повлаче на Валону, изгубили Елбасан. Срећан сам што сте ми рекли да то није истина. Овде ми се ништа не саопштава».

Краљ ми затим рече, да су јадни српски регрути, којима је генерал Бертоти забранио прелаз преко Војуше претећи да ће да пуца на њих, силом задржани у Пиериу и да су у врло бедним приликама. И додаде жалосно:

»Ако још постоји Србија, бојим се да више неће бити Срба. Учињена је погрешка што је поведена последња одбрана младића (од 17 до 19 година,) узданица народа«.

Најзад ми рече, да је генерал Бертоти, од његовог сина Принца Александра, коме је он предао сву своју власт, тражио свечано обећање да неће никад захтевати територију на којој се Српска војска буде поново окупила. Љутило га је понашање не баш врло пристojно по њему и официрима из његове мале пратње, и он о генералу Бертотиу није имао добро мишљење:

»Недостаје му искреност«.

Напротив, хвалио је Есад-пашу, који га је штитио од рђаво расположених арнаутских племена, при пролазу кроз Тирану.

Куда ће ићи на одмор, још није знао.

Замолих за допуштење да му представим потпуковника Колардеа, кога он љубазно прими, а кад се опраштасмо, он нас умоли да телеграмом захвалимо Председнику Поенкареу, а он ће то и писмом учинити.¹⁰⁰

Посету Пијарона де Мондезира Петар I је сажетије описао у Дневнику и, углавном, задржао се на одликовањима које су добили он и његова пратња. О разговору, вођеном том приликом, ништа није записао. Ипак, интересантно је једно обећање које је Мондезир дао Петру, а које не налазимо у мемоарима генерала Мондезира. Петар је записао: »Обећао да ће ми новости слати из Бриндизи по свом торпиљеру и један официр. Вели да ће доћи њихов Генералштаб до Santa Quaranti и ту ће доћи српска војска да се реформише, нарани, оружа са спреми да поново са њима пођу ослобађања Србије!«¹⁰¹ То обећање да буде обавештен за Петра I је било веома важно, док за генерала Мондезира није имало неког нарочитог значаја. Можда он то није унео у своју књигу, јер је краљ већ сутрадан 10/23. XII био обавештен да мора да напусти Валону, а 11/24. XII стигао у Бриндизи, па шеф француске војне мисије није био у ситуацији да то своје обећање испуњава. Обавештење о реорганизацији српске војске у околини Валоне, које је Мондезир саопштио Петру I, било је у ствари убеђење самога генерала да је то најбоље решење. Касније, када се детаљније упознао са ситуацијом у којој се налази српска војска, Мондезир је променио мишљење и био један од главних поробника идеја о евакуисању српске војске на Крф.

Приликом свога боравка у Валони, генерал Мондезир се срео са генералом Бертотијем, командантом италијанских група у Валони. У извештају, које је упутио српској влади и врховној команди он, између осталог, наводи речи које му је упутио Бертоти, када се

¹⁰⁰ П. де Мондезир, Албанска голгота — успомене и ратне слике, 13—12.

¹⁰¹ П. Карађорђевић, Дневник, 164.

разговарало о могућности да српске трупе буду прикупљене у околини Валоне, тј. на оној територији Албаније која је под италијанском окупацијом. Бертоти је изјавио да је то могуће, али под условом: »да се престолонаследник Александар свечано обавезе да никако неће накнадно захтевати присвајање албанских територија на које његове трупе буду доведене да преко њих прођу и да их заузму«. На крају овог извештаја, на основу разговора и понашања Бертотија када је било речи о аудијенцији код краља Петра I коју је он хтео да онемогући, генерал Мондезир закључује: »да треба сумњати у искреност овог генерала.«¹⁰²

Ако се зна да је Бертоти био политички и војни представник Италије, онда није тешко закључити да је био само извршилац наређења која му је давала влада из Рима. Тако сам однос италијанских власти у Валони према Петру I треба схватити као део много комплекснијег питања, става италијанске владе према питању евакуације, реорганизације, снабдевања и уопште српске војске.

Генерал Бертоти је посетио краља Петра I 10/23. XII 1915. у 10 сати: Ево како краљ описује ту аудијенцију: »Генерал Бертоти саопшти да му је министар наредио да ми саопшти да морам још вечерас 16 (сати), најдаље сутра 8. оставити Валону па ићи Бриндизи или San Quaranta где ће, дао је реч, стићи наша војска, где се има обући, наранити и наоружати и спремити за пролеће.«¹⁰³

Петар I је решио да још исте ноћи крене ка Santa Quaranta, где се надао да ће бити и војска прикупљена. О томе да напушта Валону, одмах је јавио Пашићу и Јанковићу у Скадар. Међутим, ту није био крај малтретирању. Око 17 сати краљу је саопштено да се време одласка одлаже. Краљ је о томе записао: »Decidemenat ова влада не зна или неће да отворено каже шта жели: сад нам саопштавају (17) да су молили француски торпиљер да дође и привати нас, што не могу они мене на њиховој лађи. Па због тога не знају кад ће стићи овамо, али сигурно мисле неће пре 10. сати бити.«¹⁰⁴

У вечерњим часовима истог дана, Петар I је решио да, ипак, отпутује у Бриндизи. Он је повукао тај потез, из једноставног разлога, што је желео да о свему буде обавештен. Он је, са правом сумњао да би у Santa Quaranti био поново изложен вољи италијанске владе, што је на сваки начин желео да избегне. Било је одлучено да се у Бриндизи из Рима позове Ристић, који би могао из прве руке да да обавештење о стању на фронтима. О тој одлуци обавештен је и престолонаследник.¹⁰⁵

Полазак из Валоне за Бриндизи био је заказан за 10,30 11/24. XII 1915. г. Генерал Бертоти је затражио аудијенцију и краљ је решио да га прими на броду, непосредно пред испловљавање. Зато је већ у 10 сати Петар I стигао у пристаниште. Брод, којим је требало да се превезе у Бриндизи, био је торпиљер »Giuseppe Cesare

¹⁰² М. Живковић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915—1916)* према француским изворима, *Историјски часопис XIV/XV*, 279.

¹⁰³ П. Карађорђевић, *Дневник*, 165.

¹⁰⁴ Исто, 165.

¹⁰⁵ Панга Драшкић, *Мимеоари*, рукопис у архиви САНУ, 14211/1—II, 203—204 — аутор препричава тај телеграм.

Abba». Краљ, у Дневнику, бележи: »Чекамо генерала Бертотија четрдесет минута«. Изгледа да се брод већ одвојио од обале када је на пристаниште стигао генерал Бертоти. Илија Ђукановић наводи да је краљ наредио да се брод заустави и након тога »краљ у две три речи ђенералу заблагодари на свему што је урадио. Пружио му руку рекао је »Au revoir!« затим му окрену леђа и сео на своје пређашње место.

»Генерал је овим био веома изненађен, да није знао шта да ради и рекне. Окренуо се тамо и амо па збуњен сиђе с брода.«¹⁰⁶

По доласку брода у Бриндизи, Петар I је примио у аудијенцију вицеадмирала Kutineliја и принца од Удина. Посета је трајала од 14 до 17,30 после чега је напустио брод »Abba« и упутио се у хотел »Интернационал«. Хотел је припремљен за ратну болницу, али у њему још није било пацијената.

По доласку у Бриндизи, јављено је у Рим, посланику Ристићу, да обавести италијанског краља, Виктора Емануела и његову жену Јелену, о инкогнитом доласку Петра I у Бриндизи. Истим телеграмом, и Ристић је позван да одмах дође у Бриндизи.¹⁰⁷

Најбоља илустрација о држању италијанских власти према Петру I у Валони јесте писмо које је он, неколико месеци касније (12. II 1916), упутио из Солуна краљу Италије Виктору Емануелу, које гласи:

»Мој драги Викторe,

Већ сам ти раније хтио писати о једној неугодности, коју сам имао у Валони и што ме од тада стално забрињава. Оклијевао сам, јер нисам хтио, да те у садашњим приликама онерасположим, али ипак више волим, да се отворено с тобом објасним. Ти знаш, колико те волим, колико држим до твог личног пријатељства, па не желим, да међу нама постоји ништа, што би могло ма и најмање помутити наш однос.

Уосталом, ево чињеница:

У нашем повлачењу морао сам стићи у Дебар с армијом мог генерала Гојковића, али он и генерал Јуришић су ме замолили да радије пређемо Албанију. Ја сам их послушао и упутио се на Љум-Кула, Алесио, Тирана. Ми смо имали страхан пут до Тиране. У том граду сазнао сам, да је Гојковић био приморан напустити Дебар, да се повуче у Албанију. У исто вријеме примио сам вијест из Скадра, да се моја војска повлачи у правцу Валоне, па сам морао ја такођер отићи да је дочекам и стигнем тамо, одакле је имала бити транспортована. Будући да сам био информисан, да талијански конзулат држи на моје расположење у Драчу једну торпиљерку. отишао сам тамо и укрцао се у поноћ.

¹⁰⁶ И. Ђукановић, *Краљ Петар I ван отаџбине 1915—1917*, 64.

¹⁰⁷ Д. Јанковић и Б. Храбак, *Записници седница министарског савета 1915—1918*, 240. Ристић је 12/25. XII 1915. јавио влади у Скадру да је Петар I дан раније приспео у Бриндизи. У истом се документу даје обавештење о томе да ће краљ доћи и у Рим. Вест, о доласку краља у Рим, Ристић је свакако добио од италијанских власти, јер Петар о томе никада није ни размишљао.

стигао сам у Валону 7/20. просинца у 7,45 сати ујутро. Био сам, како можеш замислити, уништен од свакодневних физичких и моралних напора. Моја намјера није била, да се задржим у овом граду. Ја сам једноставно хтио сачекати вијести, гдје се налазе моје трупе и отићи тамо. Војне власти у Валони показале су се веома резервиране и нису ми хтјеле ништа приопћити.

Четири дана након мог доласка твој је командант у Валони. генерал Бертоти, представио се у 10 сати ујутро и одредио ми 16 сати времена да отпутујем, као што се поступа са злочинцима. То је мотивирао тако, да се не би створиле тешкоће талијанској влади и њему краљу. Ја нисам могао схватити, какве би тешкоће могао правити Италији човек са једноставном титулом генерал Топола са четири официра и послугом.

Ја сам рекао твом генералу: »Ја не само што не желим проузроковати никакве неугодности краљу Италије, којег волим и поштујем много, него нећу нити да се посумња, да бих био спреман за тако нешто«.

У петнаест сати генерал Бертоти позвао мог пуковника и саопшти му, да брод није стигао и да одлазак одложен за сутра у 10 сати ујутро, те да ће бити на обали у заказани сат, да ме поздрави. Тачно у 10 сати ја сам био на обали и требало је да чекамо око 40 минута господина Бертотија. У часу кад је командант већ давао сигнал за одлазак, видео се аутомобил твог генерала, који је свом брзином јурио према пристаништу. Ја сам тада замолио команданта да стане и као одговор на испричавање твог генерала, ја сам му рекао: »Хвала, генерале, за све што сте урадили и збогом«.

Ја се надам, драги мој Виктор, да сам доживео ово понижење без твог знања и да је твој генерал примио наређење од твог министра, да овако поступи, без твог овлашћења. У жељи да будем разувјерен у овоме, ја ти упућујем ових неколико ријечи, које праћам мојим најбољим осјећањима за тебе, Елену и драгу дјецу.

Петар¹⁰⁸

Из Рима је, 13/26. XII 1915, Ристић стигао у Бриндизи. Краљ га је примио после ручка. Ево како краљ описује тај разговор: »Око подне дође у Бриндизи Ристић, после ручка од 13,30 до 16 примио сам га, испричао све наше доживљаје, а којима се чудило и чисто би човек рекао да је сумњао. Рекао је да ће у своје време пребацити председнику и свима за тај поступак а свима представницима сила саопштити за сада у поверењу. Мњења је као и Гавриловић да кренем уторак право у Солун и ту одем до наше војске.«¹⁰⁹

Своју обавезу Ристић је испунио. Непосредно после сусрета са краљем Петром I, он је телеграмом обавестио српску владу да се краљ жалио на држање италијанских војника у Валони, а, такође, и о намери Петра I да из Бриндизија оде у Солун. Тај телеграм је

¹⁰⁸ М. Марјановић, Лондонски уговор из 1915, Загреб 1960, 331—332.

¹⁰⁹ П. Карађорђевић, Дневник, 167.

сеопштен на седници министарског савета, 16. XII 1915. по старом календару.¹⁰⁰

Остали дани боравка у Бриндизију, били су већим делом испуњени припремама за пут. Краљ је непотребне ствари оставио у Италији. Пут је за неколико дана био одложен, због болести краља. Осећао је јаку »трбобољу« па је морао да мирује најмање 42 сата. Поред тога, он је патио од морске болести, па је то могло да погорша његово здравствено стање и да сасвим исцрпи његов организам.

Последњи дан боравка Петра I у Бриндизију био је 17/30. XII 1915. Краљ се на брод укрцао у 16,30, а у 17,10 брод је испловио. Он то овако описује: »Адмирал Kutinelli дошао пред. Стигнемо до лађе (па као обчно) смећећи се по ваздан, опростио се са њим. По улици до лађе силан свет који је полиција уредила да нам остави пролаз. Сви Срби готово из Америке њих 400 викали су живео краљ Петар. Живео, и други, *Eviva la Serbia* и жељама за срећан пут...«¹⁰¹

Тако се Петар I упутио у Солун. Море је било мирно, што је обично ретко у то доба године. На броду је краљ дочекао нову годину. Нову годину, 1916, честитали су му руски цар Никола II, енглески краљ Ђорђе, талијански краљ Виктор Емануел, председник француске републике Поенкаре, и Есад-паша. Та нова година требало је да донесе решење судбине српске војске, па је са таквим жељама, вероватно, и Петар I ушао у њу.

З А К Љ У Ч А К

У вртлогу догађаја 1915. године, силом прилика, нашао се и Петар I. Делећи судбину војника и народа, краљ је прешао напоран пут од Тополе до Валоне. Петар I је повлачење 1915. године дочекао притиснут годинама и болешћу. Пут којим се краљ кретао није био нимало лак. Јесен 1915. била је хладна и кишовита, Путеви су били расквашени, па је и то стварало тешкоће. Кроз Србију се путовало аутомобилом, али су често биле и деонице које су прелажене пешице, на воловским колима или на коњима. Смештај је до Призрена, у условима када је цела Србија била у расулу, био релативно добар.

Право страдање за краља и његову пратњу почело је од Љумкуле, када се закорачило у албанске планине, неприступачне и сурове. Ма колико да је тај пут био тежак и неизvestан, он је ипак имао неку организацију (пратња, коначар, кувар, апанажа), па је то донекле ублажавало тешкоће које су пратиле повлачење (недовољна и једнолична храна, примитиван смештај, недостатак огрева, разне опасности на путу и сл.). Такво путовање изискивало је велики напор и право је чудо како је краљ Петар I издржао та страдања која су трајала више од два месеца.

Своје доживљаје и преживљавања, из тих тешких дана, Петар I је бележио у Дневнику. Његовом анализом можемо да реконструиремо цео ток догађаја онако како је и краљ видео. Иако је пут

¹⁰⁰ Д. Јанковић и Б. Храбак, *Записници седница министарског савета 1915—1918*, 250.

¹⁰¹ П. Карађорђевић, *Дневник*, 170.

изузетно интересантан, нашу пажњу заокупљују коментари, размишљања и оцене Порта I о људима и догађајима из тих тешких дана.

Дневник је веродостојан, иако се зна да се Петар I неколико недеља пре избијања I светског рата повукао из политичког живота у био по страни догађаја у 1915. години, да је био стар и болестан, утучен због слома Србије, забринут за исход рата и будућност народа. Овај закључак добијен је на основу упоређивања података у Дневнику са документима и историјском литературом.

У данима ратне 1915. године краљ Петар I је, највише, био везан за војску. За сво време повлачења настојао је да увек буде у близини фронта. Петар I брине о војсци, обилази је, бодри кад је тешко, диже морал својим присуством. Краљ реално оцењује њену борбену моћ и у целини сагледава умор, беду, недостатак хране, муниције, одеће и обуће, поколебани морал, страх и храброст, несрећу. Он воли војнике, не окривљује их за неуспехе, свестан је њихове немоћи, поштује њихову скромност, верује у војничко родољубље. Петар I не преза од критике појединих виших официра, када уочи њихову неодговорност, неспособност, полтронство и надменост. Краљ брине о болеснима и одаје пошту палима. Снагу, храброст и издржљивост налази у војсци. Био је јак, веровао је у победу и боље дане када је био са њом. Са војском Петар је краљ, без ње изнемогли старац.

Приликом повлачења, путеви владе и Петра били су различити. Краљ је, ипак, у Србији остварио неколико личних контаката са појединим министрима, а у Приштини га је посетио и председник владе Никола Пашић. Краљ није био редовно обавештаван о одлукама владе. Оно што је сазнавао било је са закашњењем и посредним путем. У Дневнику нема трага о некој преписци између владе и краља, што потврђује његову изолованост из политичког живота. Петар I је оштро критиковао злоупотребе министара и њихових рођака, а и сам систем у коме за њих није било закона. Љутила га је владина немарност и неекспедитивност у питањима од великог интереса за живот Србије, њене војске и народа (евакуација и реорганизација војске, снабдевање, питање регрута и друго). Петар I сагледава целокупну ситуацију, али не утиче на одлуке које влада доноси, свестан да се налази ван политичког живота земље.

Цркви, као једном од стубова државе, Петар I је поклањао велику пажњу. Он је, заједно са народом, присуствовао богослужењима, посећивао задужбине старих владара, остављао прилоге, помагао свештенство, примао у аудијенцију епископат. Кроз цркву је краљ остваривао контакт са народом, који је у тим данима био значајан и за њега и за народ. Народу, који је напустио своје домове, црква је била место окупљања и вере у спасење. Зато је Петар I оштро критиковао владику шабачког Сергија, назвавши га биком, због немарности у вршењу дужности и одсуствовања са богослужења у Приштини када је његово присуство народу било потребно и његова реч могла, макар за мало, да пружи утеху и улије веру у боље дане. Петар I је био и побожан човек и човек који је на цркву

гледао као на институцију која је неопходна за одржање државе јер је њен утицај у народу био велики.

Србија у 1915. године није била сама. Имала је савезнике у Русији, Енглеској, Француској, Италији, Црној Гори и Есад-пашу у Албанији.

Петар I је, као и сви остали војници, представници владе, народ, много очекивао од савезника. Надао се њиховој помоћи, из дана у дан, и са усхићењем је примао прве извештаје о савезничким акцијама у јужној Македонији. Ипак, став савезника није могао дуго да завара старог краља. Он је убрзо увидео да Србија не треба да се ничему од њих нада, да је она за савезнике »изгубљена«, увидео је да »сви касне као ватрогасци«, и одлучно записао: »У се и у своје кљусе. На никога више и никада«.

Петар се веома резервисано држао према Енглеској од које је најмање очекивао.

Према Русији и њеним министрима био је оштар и критичан до вулгарности, љут због лажних обећања, притисака руске дипломатије и неактивности.

Према Француској је Петар I био попустљивији. То је, вероватно, последица француских покушаја да ипак нешто учине у јужној Македонији, мада је све то било малих размера, сувише опрезно и готово безопасно за непријатеља.

Са представницима Италије Петар I је први пут дошао у додир у Тирани када га је посетио барон Алиоти. Још пре тога краљ је знао да Италија не испуњава своје обавезе у снабдевању, евакуацији и реорганизацији српске војске. У складу са својим интересима Италија није желела да се реорганизација изврши на делу територије Албаније, који је у њеној интересној сфери. Она је покушала да из Албаније удаљи Петра I. У тој намери нису бирали средства и према старом краљу показан је широк дијапазон »политичке вештине« од наговарања, обећања и убеђивања до притисака, нељубазности и чак малтретирања, да би га, најзад, једноставно протерали из Валоне. Оличење такве политике према Петру I и Србији у Албанији био је генерал Бертоти. Понижења која су му нанешена од стране италијанских власти у Валони Петар I није никада заборавао.

Посебан однос Петар I је имао према Албанији и њеном становништву. Материјална беда, дивљина предела, недостатак комуникација, лош смештај, утицали су да Албанију упоређује са централном Африком. Краљ је све арнауте сматрао дивљацима, лоповима и убицама, није им веровао на реч, презирао је њихов начин живота, грозио се њихових јела, згражавао се над њиховом бедом, итд. И поред свега тога Есад-пашу је сматрао за искреног пријатеља Србије.

Овај типични буржоаски став према албанском становништву нероватно је последица непријатног искуства из 1913. године, када је Србија, као освајач, у албанским планинама добила смртног непријатеља.

О Црној Гори као савезнику краљ не даје никакве оцене. Пут повлачења кроз Албанију био је последица тежње Петра I да избегне свако прелажење преко територије Црне Горе. Такав став

Петра I резултат је узајамно веома уздржаних односа између њега и краља Николе.

У овим изузетно тешким данима за Србију не може се добити права слика о Петру I. Грађа и литература коју смо користили не пружају нам довољно података за то. Ослањајући се на Дневник самога краља и податке које нам он пружа, ипак се могу извући неки закључци о веома интересантној личности Петра I.

Већина особина које краљ испољава у данима албанског страдања вероватно му не би биле својствене у неким другим приликама. Ипак, на основу Дневника, могуће је издвојити неке које карактеришу његову личност.

Васпитаван као војник, Петар I је и у старости задржао особине одговорности, педантности и тачности. Он не разуме и не може да пређе преко немарности у вршењу службе. То је повод сталних сукоба са управником двора Кнежевићем, неким другим вишим официрима, појединим министрима владе и представницима високог клера. Краљ веома прецизно, до у минут, бележи сваку аудијенцију, полазак и стизање у места на путу. Он не заборавља датуме државних и црквених празника, па чак и дане рођења појединих европских владара којима шаље честитке.

Краљ је веома економичан. Свакодневно бележи сва примања и расходе које на путу има. Веома штедљив и рационално економичан средствима којима располаже.

Ове особине доминирају у личности краља и, вероватно, да су настале као последица дужег живота у изгнанству, по војним школама и интернатима. Поред њих Петра карактерише и читав низ других особина: осетљивост, саосећајност, предусретљивост, благост, раздражљивост, реалност, храброст и друго. Све те особине одразиле су се у његовим ставовима и поступцима.

RETREAT THROUGH SERBIA AND ALBANIA AFTER THE DIARY OF PETAR I KARADORĐEVIĆ

During the retreat of the Serbian army through Serbia and Albania in 1915, together with the soldiers moved also the king Petar I Karađorđević. Through Serbia he travelled by car, but there were frequently sections which had to be covered on foot, in ox-cart or on horseback. Under the conditions when the entire Serbia was crumbling down, the accommodation up to Prizren was comparatively good. The real suffering for the king and his escort began from the locality of Ljum-kula, when they stepped into the mountains of Albania, impervious and rugged. This journey, difficult and uncertain though it be, had a kind of organization (escort, harbinger, cook, appanage) and this alleviated to some extent the difficulties by which the king's retreat was accompanied.

Petar I wrote regularly down in his Diary his attitudes and views, criticisms and judgments passed on people and events, observations and experiences made on this retreat. The Diary sets forth a series of unofficial, but clear attitudes of the king towards the allies (Russia, France, England, Greece), on Albania (on the country itself and on its people), on Italy (its malversations in Albania), on the army and the officers, on the government and ministers, on the church and the bishops, on the people, its suffering and tragedy. We find there also the accounts, requests of supplies and materials, incomes and expenditures. The Diary is not published.

This paper is an attempt, to shed a new light on the retreat through Serbia and Albania in 1915, by using the Diary as a source of data on the time and events at the end of the war year 1915, by analyzing and verifying its reliability in comparison with other sources and already published works and by studying the attitudes of Petar I on the events and people in them and the person of the king himself in these events.